

D. Lib. 41, tit. 2, de acquir. vel amit. posses. l. 28.

Si aliquam rem possideam, et eandem postea conducam, an amittam possessionem? Multum refert in his quid agatur. Primum enim refert, utrum sciam me possidere, an ignorem, et utrum quasi non meam rem conducam, an quasi meam. Et sciens meam esse, utrum quasi proprietatis respectu, an possessionis tantum. Nam et si rem meam tu possideas, et ego emam a te possessionem ejus rei, vel stipuler, utilis erit et emptio et stipulatio, et sequitur ut et precarium, et conductio, specialiter possessionis solius conducendæ, vel precario rogandæ animus interveniat.

EX LIBRO SINGULARI DE CASTRENSI PECULIO

D. Lib. 29, tit. 1, De Testam. mil. l. 23.

Idem etsi paterfamilias miles de castrensibus rebus duntaxat testatus arrogandum se dederit: si vero missus jam hoc fecerit, non valet testamentum.

Ibidem, leg. 33.

Si filius familias miles fecisset testamentum more militiæ, deinde post mortem patris posthumus ei nasceretur, utique rumpitur ejus testamentum. Verum si perseverasset in ea voluntate, ut vellet adhuc illud testamentum valere, valiturum illud, quasi rursus aliud factum: si modo militaret adhuc eo tempore quo nasceretur illi posthumus. Sed si filius familias miles fecisset testamentum, deinde postea vivo eo, et adhuc avo quoque superstite, nasceretur ei posthumus. non rumpitur ejus testamentum, quia cum id quod

videtur suus hæres agnosci, ac ne avo quidem suo hunc nepotem posthumum, cum viro filio nasceretur, suum hæredem protinus adnasci. Et ideo nec avi testamentum rumpi, quoniam licet in potestate avi protinus esse inciperet, tamen antecederet eum filius. Secundum quæ si filius familias miles testamentum fecerit, et omiserit posthumum per errorem, quem non volebat abhæredatum, deinde posthumus post mortem avi vivo adhuc filio, id est patre suo, natus fuerit; omni modo rumpet illius testamentum. Sed si quidem pagano jam illo facto natus sit, nec convalescet ruptum. Si vero militante adhuc natus fuerit, rumpetur. Deinde si voluerit ratum illud esse pater, convalescet sic, quasi denuo factum. Sed et si vivo avo nascatur posthumus, hic non rumpet continuo patris testamentum. Si supervixerit post mortem avi, vivo adhuc patre, rumpet; quod novus illi nunc primum hæres adnascitur. Ita tamen, ut nunquam posset duorum simul testamenta rumpere, et avi, et patris.

D. L. 49, tit. 17, De castr. pecul. l. 4.

Miles præcipua habere debet quæ intulit secum in castra concedente patre. Actionem persecutionemque castrensium rerum semper filius etiam invito patre habet. Si paterfamilias militiæ vel post missionem arrogandum se præbuerit, videndum erit, ne huic quoque permissa intelligatur earum rerum administratio, quas ante arrogationem in castris acquisierit: quamvis constitutiones principales de his loquantur, qui ab initio cum essent filii familias, militaverint, quod admittendum est.

DISSERTATIO

DE VERA ÆTATE AC DOCTRINA SCRIPTORUM

QUÆ SUPERSUNT Q. SEPT. TERTULLIANI (1).

CONSPECTUS DISSERTATIONIS.

ARTICULUS I.

De Tertulliani ingenio, stylo et existimatione. 89

ARTICULUS II.

De libris Tertulliani, quorum et ætas, et orthodoxia constant. 96

§ 1. — Ratio instituti *Ibid.*

D § 2. — Quæstiones quædam universe proponuntur. 97

§ 3. — Quonam anno Tertullianus ad montanistas defecerit? Utrum, his relictis, se denuo ad orthodoxos receperit? 98

§ 4. — Quomodo Tertullianus montanizans a

(1) Auctore P. Gottefrido Lumper, monacho benedictino imperialis monasterii ad S. Georgium Hercyniæ Silvæ, p. t. Villingæ priore. Hæc dissertatio accipitur ex tom. VI operis cui titulus *Historia theologico-critica de vita, scriptis atque*

doctrina sanctorum Patrum, aliorumque scriptorum ecclesiasticorum trium priorum sæculorum ex viro-rum doctissimorum litterariis monumentis collecta.

- montanista discerni possit. Et hujus discriminis vindiciæ adversus Hoffmannum. 99
- § 7 § 5. — Prima classis librorum qui sunt tempore prioris vexationis Christianorum sub Severo Augusto scripti. 101
- § 6. — De ipsa hac vexatione disputatur, ita ut demonstretur, talem existisse ante Severi edictum, quam in rem propositis Moshemii argumentis alia nova adjiciuntur, et initium cepisse A. P. C. N. CXC VII. *Ibid.*
- § 7. — Quæ causæ hujus prioris vexationis. 104
- § 8. — Initium vexationis Christian. ex an. quo periit Albinus demonstratur; hunc vero an. CXC VII interfectum esse probatur primo ex ordine belli quod Severus cum Pescennio Nigro gessit. Obiter quædam notæ in nummis Severi explicantur, et Moshemii rationes emendantur. 105
- § 9. — Albinum anno CXC VII interfectum fuisse probatur secundo a tempore expugnati Byzantii. 108
- § 10. — Probatur tertio, ex anno, quo Caracallus Cæsariis dignitatem et Scto accepit. 109
- § 11. — E loco quodam Tertulliani ad Scapulam, qui cum alio Spartiani confertur, ostenditur anno CXC VII initium cepisse. priorem hanc vexationem Christianorum *Ibid.*
- § 12. — Idem demonstratur ulterius ex ætate Apologetici Tertulliani, cæterorumque librorum qui eum antecesserunt. 110
- § 13. — Ætas ipsa librorum hujus generis definitur, ita ut liber ad Martyres an. CXC VII sit exaratus; Hoffmanni conjecturæ exploduntur. 111
- § 14. — Liber de Spectaculis an. CXC VIII conscriptus. Dubitationes Tillemontii, Hoffmanni et Dupinii solvuntur. 113
- § 15. — Liber de Idololatria eidem anno asseritur. Tillemontii et Hoffmanni conjecturæ dispelluntur. 115
- § 16. — Apologeticus an. CXC IX compositus demonstratur. 117
- § 17. — Libri duo ad nationes anno CXC IX scripti. 120
- § 18. — Liber de testimonio animæ eidem anno asseritur. 121

ARTICULUS III.

- De libris Tertulliani quorum et ætas et Montanismus constat. 122
- § 1. — Liber de Corona an. CCI docetur conscriptus. *Ibid.*
- § 2. — Secus sententiarum opiniones examinantur, et in primis Hoffmanni et Orsii, qui illum anno CXC VIII tribuerunt, et Pagii, qui eum assignaverat an. CCII. 126
- § 3. — Baronii argumenta convelluntur pro anno CXC IX. 129
- § 4. — Denique Pamelii et Allixii, qui librum

- hunc conjecerant in annum CCIX, decreta exploduntur. 130
- § 5. — Liber uterque de Cultu feminarum simul editus ostenditur contra Pamelium et Tillemontium. 130
- § 6. — Anno quidem CCI, aut CCII. 132
- § 7. — Liber de Fuga in persecutione vindicatur anno CCII. *Ibid.*
- § 8. — Examinatur popularis sententia de libro Scorpiace libris Tertulliani ad Marcionem posteriore, deque ejus adversus hunc libris deperditis disputatur. 133
- § 9. — Scorpiacem anno CCIV scriptam esse conficitur. 135
- § 10. — Libri V qui supersunt adversus Marcionem quorum primus refertur ad annum CCVII aut CCVIII, cæteros dubiæ ætatis esse docetur. 136
- § 11. — Tillemontii contraria opinio castigatur. 137
- § 12. — Liber de Pallio. Disputatur de triplici præsentis imperii virtute, et inquiritur in annum quo Geta dignitatem Augusti suscepit, 139
- § 13. — Dubia redditur Basnagii et Walchii sententia, qui an. CCXI hunc librum editum esse voluerunt, et an. CCVIII libellus asseritur. 144
- § 14. — Librum ad Scapulam sub initium imperii Antonini Caracalli, an CCXI prodidisse probatur. 143

ARTICULUS IV.

- De libris Tertulliani, quorum vel ætas, vel doctrina, vel utraque latet. 144
- § 1. — Tertia classis librorum Tertulliani, quos, quamvis incertæ ætatis sint, tamen constat scriptos ante ejus defectionem fuisse. *Ibid.*
- § 2. — Liber de Oratione ante defectionem scriptus. *Ibid.*
- § 3. — Liber de Baptismo a Tertulliano catholico exaratus. Confutantur argumenta dissentientium. 148
- § 4. — Pamelius et Dupinius castigantur. Puritas libri a Montanismo demonstratur. 152
- § 5. — Libri II ad uxorem ante lapsum Tertulliani exarati. 156

ARTICULUS V.

- Quarta classis librorum, quorum nonnisi Montanismus patet. 157
- § 1. — Liber de Patientia. *Ibid.*
- § 2. — Liber de velandis Virginibus, qui est facile librorum montanisticorum primus. 159
- § 3. — Liber de Exortatione castitatis. 160
- § 4. — Liber de Monogamia, Jejuniis et Pudicitia. 161

- § 5. — Libri adversus Hermogenem, Praxeam et de Anima. 162
 § 6. — Libri adversus Valentinianos, et de Præscriptionibus, Carne Christi, et Resurrectione. 174

89 ARTICULUS VI.

- Quinta classis, librorum quorum nec ætas, nec doctrina certa est. 168
 § 1. — Liber de Pœnitentia. *Ibid.*

- A § 2. — Liber adversus Judæos. 170
 § 3. — De Actis Perpetuæ et Felicitatis, horumque Montanismo. 174
 90 § 4. — De Montanistis Artotyritis. 174
 § 5. — Whistoni argumenta pro Tertulliano auctore horum actorum expenduntur. 176
 § 6. — Usus universæ hujus Disputationis exemplis ex historia Christiana ductis demonstratur. 177

ARTICULUS I.

De Tertulliani ingenio, stylo et existimatione.

Multum valuisse Tertullianum litteris earumque scientia, commentationes, quas edidit, luculenter declarant, Judice Dupinio, « acris et acuti erat ingenii, at non satis accurati et recti. Plus splendoris sæpe ejus inestratiociniis quam solidi. Afficit et perstringit potius novis et inusitatis elocutionibus, quam vi rationum convincit. Res affectatæ sunt, et interdum aliquanto inflatæ. Lepore quidem grandi, at parum genuino eas exprimit. Præter modum sæpeloquitur: in omnibus fere effervescit et effertur. Figuris et hyperbolis scatet. Multa scientia et eruditione repletus erat, qua apposite admodum utebatur. In satyra excellebat: ejus urbani sales et mordaces erant. Adversarios dextre impugnabat, et eos rationum inter se cohærentium multitudine obruebat. Denique ni ratiociniis persuadet, consensum saltem extorquet splendida ratione dicendi. Ejus oratio laconica, dictiones validæ, et in ejus scriptis totidem verba, totidem fere sententiæ. Non immerito tamen in iis tria carpit *Lactantius* vitia non contemnenda. Tertullianus, inquit, *plurima erat litteratura peritus, verum in loquendo parum facilis, parum comptus, et multum obscurus* (Lactant. lib. v *Institut. divinar.*, cap. 4). Tria hæc quidem styli vitia apud plerosque auctores Africanos occurrunt, exceptis tamen Minucio, Gypriano et Lactantio, qui ab Africanorum stylo recesserant: Cypriano tamen adhuc aliquid est reliqui. Verum summo gradu apud Tertullianum; et nullius scriptoris stylus illius auctoris stylo durior est, minus comptus et obscurior. Singula ejus opera illis laborant vitiis, alia plus, alia minus. Clarior et liquidior est, sed minus elegans in libris polemicis, obscurior et durior in locis communibus, ut in libro de Pallio, quod unum est ex antiquitatis operibus obscurissimis. Liber *de Pœnitentia* omnium est elegantissimus. Ejus opera pulcherrima et utilissima sunt *Apologeticus, Præscriptiones, libri de Pœnitentia, Baptismo, Oratione, et Hortationes ad Patientiam et Martyrium.* » Hæc Dupinius (Ell. Dupin *Biblioth. des Auteurs*, tom 1, p. 165, vers. latin. Colonæ, 1703). Sed audiendus quoque *Joan. Caveus*, qui cum prædicta *Lactantii* verba recitasset, mox sua hanc in sententiam subdit;

Habet tamen Tertulliani stylus majestatem quamdam sibi propriam, et grandem eloquentiam, sale et acumine plurimum conditam, quæ simul legentis ingenium exercet, et animam suaviter delectat (Cave, *Hist. litterar.* tom. I, pag. 92, edit. Basileensis).

Ex supra dictis (prosequitur Dupinius) non est difficile judicare, quis fuerit Tertulliani character. Verum æque non est facile asserere, utrum laude, quam vituperio sit dignior; nam primo si de eo judicatur, prout Ecclesiæ inservit, difficile dictu est, an ei magis nocuerit, quam profuerit. Inde enim ejus doctrinam contra plures hæreticos fortiter propugnavit, in quibusdam operibus capita non levia ejus disciplinæ tuitus est, et denique mores pulchre passim docuit; at hinc præterquam quod semper multis infectus fuit erroribus. Ecclesiæ disciplinam diserte impugnavit, postquam ab ea descivit. Si deinde de eo judicatur ex ejus ingenio, tanto pollet et bono et malo, ut quod prævaleat, difficile dictu sit. Tandem si ex ejus stylo, nescitur an landandus grandiloquio et stupendus, aut vitiosus vituperandus. Ita sententiis semper dissident, et etiamnum non mediocriter viri variant in judiciis, quæ de hoc auctore ferunt: quo ad credendum inducor in eo, quod bonum est, laudare satius esse, et quod malum fuit, vituperare, quam de eo absolutum ferre judicium, quod nunquam non mille disceptationibus esset obnoxium.

En tibi quædam tum antiquorum, tum recentiorum de Tertulliano judicia. Cyprianus, auctore Hieronymo, qui id acceperat a presbytero quodam, qui id a Cypriani scriba didicerat, non nihil ejus operum quotidie legere solitus erat, et ejus rogando librum, aiebat: *Date mihi præceptorem meum* (Hieronym. *de Scriptor. Eccles.*, cap. 53). Revera enim eum imitatus est, et ab eo non pauca desumpsit. Pluraque etiam suorum operum eodem, quo Tertullianus, instituto composuit, ut suum *de Idololatria* librum ad instar *Apologetici*; libros, *de Disciplina, et Habitu muliebri, de Zelo et Licore, de Oratione Dominica, de Opere et Eleemosynis*, ad imitationem Tertulliani. Eusebius tradit de Tertulliano, eum unum ex eruditissimis latinis scriptoribus fuisse, et in singulis Ecclesiis clarissimum (Euseb. *Hist. Eccl.* I. II, c. 2). De eo judicium fert Lactantius a nobis allatum, quod ejus non admodum cedit honori, Hilarius in suo in *Matthæum*

Commentario scribit, errorem in quem lapsus est, ejus librorum auctoritatem elevasse, qui erant aliqua approbatione digni. De eo nonnunquam honorifice loquitur Hieronymus, ut in Catalogo, ubi loci eum dicit acris et vehementis ingenii virum, et in sua ad Magnum Epistola, tradit eruditione et subtilitate omnes ei auctores inferiores esse: sed alibi ejuserrores increpat et vitia. In sua contra Ruffinum Apologia §1 ait: *Ejus ingenium lando, hæreses damno: et contra Helvidium, respondet hæretico Tertulliani auctoritatem apponenti: De Tertulliano dico, Ecclesiæ hominem non esse.* Tertulliani stylum laudat Augustinus, et ejus ubique damnat errores. In libro de Genesi ad litteram tradit Tertullianum acri ingenio nonnunquam veritatem perspexisse, nec potuisse quin eam aliquando vel contra mentem suam poneret. Tertullianum ita suis pingit coloribus Vincentius Lirinensis; *Tertulliani quoque, inquit, eadem est ratio; nam sicut ille (nempe Origenes) apud Græcos, ita hic apud Latinos, nostrorum omnium facile princeps judicandus est. Quid enim hoc viro doctius? quid in divinis atque humanis rebus exercitatus? nempe omnem philosophiam, et cunctas philosophorum sectas, auctores, adversatoresque sectarum, omnesque eorum disciplinas, omnem historiarum, et studiorum varietatem, mira quadam mentis capacitate complexus est. Ingenio vero nonne tam gravi, ac vehementi excelluit, ut nihil sibi pene ad expugnandum proposuerit, quod non acumine irruperit, aut perdere eliserit? Jam porro orationis suæ laudes, quis exsequi valeat? quæ tanto, nescio qua rationum necessitate conferta est, ut ad consensum sui, quos suadere non potuerit, impellat: cujus quot pene verba, tot sententiæ sunt, quot sensus, tot victoriæ. Sciunt hæc Marciones, Appelles, Praxeæ, Hermogenes, Judæi, Gentiles, Gnostici, cæterique; quorum ille blasphemias multis, ac magnis voluminum suorum molibus, velut quibusdam fulminibus evertit. Et tamen hic quoque post hæc omnia, hic, inquam. Tertullianus, catholici dogmatis, id est, universalis ac vetustæ fidei parum tenax, ac disertior multo quam felicior, mutata deinceps sententia, fecit ad extremum quod de eo beatus confessor Hilarius quodam loco scribit: *Sequenti, inquit, errore detraxit scriptis probabilibus auctoritatem* (2). *Tritheimii, Rhenani, Politiani, Pameltii, Rigaltii, et cæterorum recentiorum judicia silentio prætermitto, qui a singulis consuli possunt, et duorum nostratium Gallorum auctorum judicio finem facio, qui uterque Tertullianum, sed varie pinxit. Prior est clarus Balzacius in Epistola ad Rigaltium 2, lib. 5: Tertullianum, inquit, exspecto, quem in lucem emittis, ut me patientiam, quam tradit, edoceat.... Cum eo auctore in gratiam redissem tua præfatione, si eum fuissem odio persecutus et si ejus dictione dura, et ejus sæculi vitiis ab eo legendo fuissem deterritus.**

A *Verum jam diu est, quod eum magni facio, et quamvis spinis sit obsitus et tristis, mihi non videtur injucundus. In ejus scriptis nigrum illud, de quo vetus poeta canit, mihi occurrit lumen, et ejus æque me juvat obscuritas, ac nilentis ebeni et fabrefacti. Ita semper sensi, ut Africanæ formæ, licet a nostris abludant, tamen sua non carent amabilitate, et ut non paucas Italas obscuravit Sophonisbe, sic ejusdem regionis ingenia cum sua extera placent eloquentia, et huic plures Ciceronis imitatores postponam. Delicatissimis fateamur, et quidem stylum esse ferreum, at nobis quoque fateantar, ex hoc ferro eximia eum arma cudisse, §2 ac Christianæ religionis cum honorem, tum innocentiam propugnasse, Valentinianos acriter persecutum fuisse, et Marcionem penitus confodisse. Posterior est P Malebranchius, Investigationis veritatis auctor. lib. 2, cap. 3: Tertullianus, inquit, procul dubio, vir omni doctrina excultus erat, at plus memoria, quam judicio pollebat. Acri magis et vasto ingenio, quam acri et vasta mente. Denique dubitari nequit, quin fanaticus fuerit eo sensu quo supra explicui, et quin omnia prope modum fanaticis propria ei fuerint. Eo quod Montani ejusque vatium visiones veneratus fuerit, evincitur, quod debili judicio fuerit. Acies illa ingenii, impetus de levibus affatus, mentem effrenatam non obscure denotant; quot in ejus hyperbolis et figuris motus abnormes. Quot rationes splendidæ ac magnificæ, quæ suo duntaxat splendore probant, et persuadent solum mentem stupefaciendo atque perstringendo. Deinde demonstrare conatur hanc veram illius esse imaginem, quædam exscribendo ex libro de Pallio, quo existimavit opere id, apposite evinci posse.*

Si hanc, quam ex viris doctis dedimus Tertulliani imaginem spectemus; quæri cum nonnullis potest, plusne profuerit nocueritne religioni et Ecclesiæ? majorane damna intulerit Ecclesiæ, an vero commoda? plusne vituperio, an laude dignus sit censendus Tertullianus? Ut varia hac de re doctorum judicia sunt, ita quidpiam determinare oppido difficile est ac delicatum. Judice tamen elegantissimo Schrœckhio (3), si ejus (Tertulliani scilicet) scripta interrogemus, in ejus fere favorem licet respondere. Montani enim errores, quorum patronum agebat, non admodum Ecclesiam oppugnabant, multo minus Christianæ religionis fundamenta evertebant, sed ex fervore potius quodam pietatis nimio, rationis discussionem plerumque abjiciente, oriebantur; imo et in his defendendis a fide catholica, Symboloque apostolico nihil, aut certe non multum discedebat. Quid ergo Montanistæ appellatio plus illius famæ noceat, quam alia veterum Patrum errata auctoribus suis? Inter sectarios meliorem quidem vitæ suæ partem egit, non habet tamen Ecclesia ea ætate virum, quem huic eruditione et meritis comparet. Imo non

(2) Vincent Lirinens. Commonitor., cap. 18.

(3) Jo. Matth. Schrœckh. Hist. Eccles. Theotisce script., tom. III, p. mihi 321.

parum profuisse catholicis Tertullianum etiam Montanistam arbitror, non solum quod suis invectivis eorum in agendo prudentiam acueret, sed quod eos commendatis tanto ardore severioris ethices principiis ab lusibus allegoricis in exponenda Scriptura sacra, et ingeniosis circa fidem quæstionibus inter eos hinc inde agitatis ad res longe utiliores avocaret. Nec vero quæ scriptoris hujus sunt vitia (hæc enim non potuit non prode, qui in alienis detegendis refutandisque tanta fuit inclementia versatus) virtutes ejus adeo conspicuas obscurant. Scripta ejus plena indicii fervidi profundique animi, suo se genio distinguentis; modo animus vehementer assurgit, modo quadam velut ægritudine demittitur et anxie serpit, propriis inventis et cogitatibus abundans, raro sedatus, in 93 exultando quoque substristis. Apparatus eruditionis, quam ubertim apteque suis inspersit locis, multiplex non sine legentium sapore atque emolumento imaginandi vis, ampla atque pregnata inde ingenii ubertas se undique per exquisitas cogitationes, acutas sententias, imagines vivacissimas, per festivos sales et mordaces cavillationes, omneque dictionis genus diffundunt; his facultatibus raptim et turbate multoties agitatis iudicium non semel cespitat; unde ejus argumenta splendoris ac speciosi multum, ponderis vero et solidi sæpe parum habent. In rebus etiam minimis exardescit. Præter facilitatem quibusque narrationibus assentiendi, haud infrequenter res veritate majores contemplatur aut fingit, lectorem potius ipse abreptus secum rapit, quam ratione in suas partes invitat. Sæpius quam res nude docenda aut probanda postulat, calamistris et cincinnis delectatur. Multa etiam durius et significantius, quam intelligi voluerit, dicit. Græcam philosophiam apprime callebat; ab ejus tamen usu non tantum odio, quo eam velut hæresum matrem inter Christianos condemnabat, sed et indole adimi, tardam et ab adamatis evagationibus liberam cogitationem abhorrentis, abstinuit, unde et minus frequenter minusque feliciter, quam ejus capacitas ferebat, philosophatur. His tamen haud impeditus fuit, quo minus Christiani nominis et religionis eximius adversus gentes apologeta evaderet. In suis scriptis, si paucas quasdam sibi peculiare sententias, neque gravioris momenti, ac præsertim decantata Montani dogmata excipias, puram passim cum gravitate fidem catholicam, absque artificiosis explicationibus, et comparandi formulis, quas nonnulli doctorum hucusque adhibere conati fuere, proponit. In morum doctrina, ubi tam frequenter in rigorem deflectit, quanto severior, tanto sæpe præstantior. Suo namque religionis promovendæ ardore legentium animos succendit, et generosos in actus inflammat. Quæstiones autem, et assertiones morales tanta vi ac gratia pertractat ut erranti facile ignoscas, frequens in sacrarum Litterarum usu, nec inductus

A earundem interpres, sed parum ingenuus, suarum utpote opinionum ex iisdem eliciendarum plus æquo studiosus. In falsis doctoribus et Christianæ doctrinæ corruptoribus reprimendis acerrimus athleta, qui eosdem innato animi impetu, capitali odio, dieteriis et opprobriis homine liberali parum dignis, persecutus est. Ad eos fortiter atque omni ex parte debellandos insuetis utitur argumentandi telis, quæ tamen pleraque non incassum emissa, graviter vulnerant. Stylus ejus duritiem plusquam Africanam, et si accurate velis dicere, Tertullianeam redolet. In verbis amplitudini et vigilitatibus ubique auctoris singulare studium apparet. Ideæ ideis, vocabula vocabulis condensantur, ut e dictionis obscuritate non nisi raro perspicuitas, et duntaxat velut fulgur e tenebris resplendeat. Voces obsoletæ, aut nove confictæ, aut affectatæ, constructiones verborum asperæ, abusiones variæ, stylus inæqualiter fluens, condensa brevitatis, audaces metaphoræ, frigidæ sententiæ, et antitheses 94 ac lusus verborum inanes Tertullianum ubique produnt. Quæ sedeat sententia in mente Tertulliani, verbis quidem exprimit, sed obscuris adeo ut conjectando potius, quam probe perspicendo eruatur; rarius dubiæ, quas ad se manifestandum selegit, phrases plane penetrantur; non immerito in hoc carpendus, quod studiose cogitatus suos tenebris ac verborum involucris contexerit. Verum Oedipi labores haud sane inanes erunt, qui solertius styli hujus ænigmata pervestigavit. Dubiam, quam suis scriptis aspergit auctor, lucem compensat copia et ubertate veritatum quas sollicito scrutatori detegit. O quam jucundus erit conatus antiquitatis studioso, hæc scripta meditati, ex cumulo verborum operose coacto ad penitentiorem rerum cognitionem pertingere, et non raro in unico prope verbulo acutius investigato præclaras veritates retegere! Quantopere abludit Tertullianus a scriptoribus non paucis, qui turgida sua dicendi methodo verborum non nisi profluvia fundunt, et cassas nuces lectoribus ad fastidium usque porrigunt. Quot interea auctor noster difficultatibus scatet, cultoribusque suis lectionem reddit impeditam, tot amœnitatibus e contra sunt ejusdem libri referti, et varietate ac selectu sententiarum ac veritatum utiles magis atque jucundi. Præter enim eruditionis reconditoris thesaurum, invenies in ejus scriptis fidei Christianæ, disciplinæ ecclesiasticæ, cæremoniarum in cultu divino usitarum, impetuumque a sectis hæreticis in doctrinam catholicam factorum, ac hæreticorum sui ævi opinionum enarrationem adeo ingenuam, perspicuam, et jucundam, qualem frustra illa ætate ab aliis expectaveris. Nec est, quod confusionem Montanismi (propriæ suæ opinionis) et Catholicismi, ut ita dicam, metuas, qui multorum est scrupulus; nam illum in paucis rebusque levioribus professum est, nec suas opiniones a communi sententia

discernendi media nos deficiunt. Parum accuratam esse aiunt nonnulli ejus de Gnosticorum erroribus ob orientalis philosophiæ ignorantiam recensio- nem; sed id non satis ingenue creditur. Is, qui tanta diligentia et acumine in horum scriptis erat versatus; is, quo nemo uberius illorum errores discusserat. Is horum ignorasse originem credatur? Atqui absurda illorum opinamenta ex philosophia Græcica unice derivat; concedendum ergo potius, hunc fontem non fuisse duntaxat philosophiam orientalem. Præterea Tertullianus latinæ ecclesiasticæ seu sermonis in publicis Ecclesiæ negotiis usitati auctor fuit, in quo cum veteris Latii vocabulis et sententiis novæ et a Christianis dogmatibus, personis et consuetudinibus desumptæ notiones junguntur. Licet ab orthodoxis suæ communioni non fuerit adnumeratus, ejus tamen ingenium stylumque passim commendabant, quemque inter Occidentales illi æquarent, habebant neminem. Non multo post Cyprianus, inter episcopos celeberrimus, se suamque orationem penitus ad hujus dictionem effunxit, quod et cæteri minus aperte tentarunt. Montani autem factione paulatim deficiente, periculum quoque ex illius lectione sensim evanescere **95** cœpit, maxime ob commoda quæ inde hauriri poterant plane singularia. Commentationes et interpretationes ejus in sacras Litteras illustrata sunt monumenta ad historiam theologiæ biblicæ, exegeseosque sacram; sed non sine difficultate dirimitur quæstio, quantum ille usus sit interpretatione Latina illo tempore jam existente. Numerus et varietas operum Tertulliani sane postulat, ut illa certum in ordinem aut classes redacta perpendantur; sic relate ad res quas continent, seu ratione argumenti quod pertractant, illius scripta in tres classes distingui possunt. Prima complectitur ea, quæ adversus ethnicos et Judæos, juratos religionis hostes, scripta fuere, qualia sunt, e. c., *Apologeticus libri II ad Nationes* liber *de animæ Testimonio*, *ad Scapulam*, et *adversus Judæos*. Secunda quæ contra hæreticos, puta liber *de Præscriptione hæreticorum*, *adversus Praxeam*, *Hermogenem*, *Valentinianos*, *Marcionem*, *de carne Christi* contra *Apellem*, *Marcionem* et *Valentinum*, *de Carnis Resurrectione* contra *Sadducæos* et hæreticos resurrectionem negantes. *Scorpiace* contra *Gnosticos*, liber *de Anima* contra philosophorum et hæreticorum sententias. Tertia vero, quæ cum disciplinam, tum mores spectant; in hac classe primus locus debetur libro *de Baptismo*, cujus pars prior dogma adversus *Gajanitas* de baptismi necessitate ac efficacia demonstrat; posterior disciplinam describit. Liber *de Pœnitentia* primus est eorum qui more ad ecclesiasticam disciplinam spectant. Liber *de Oratione* partim de moribus, partim de disciplina agit. Hinc spectant etiam *Tractatus de Idololatria*, *de Corona*, *de Fuga*, *de Pallio*, *de Spectaculis*, *de Cultu et habitu Feminarum*, *de Velandis*

A *Virginibus*, *de Patientia*, *ad Martyras*, *ad Uxorem*, Habita vero ratione ad criticen ac ac chronologiam quinque Operum classes statuendas esse capite sequenti docebimus. Notanda denique etiam veniunt Tertulliani opera contra Ecclesiam scripta pro Montanistis. Hujus generis numero quatuor habentur, nimirum liber *de Pudicitia*, *de Monogamia*, *Exhortatio ad castitatem*, et *Tractatus de Jejunis*.

De tempore atque ordine, quo in exarandis commentationibus suis usus est Tertullianus, multa ab eruditissimis viris disputantur; nec licet item hanc ita decidere, ut omnia fiant plana atque accurata. Præter alios, operas suas ad id contulerunt, ut librorum, quos Tertullianus composuit et reliquit, ætates indagarent, ex Protestantibus **B** Samuel Basnagius (*Annal. politico-ecclesiast.*, tom. II, p. 215) et Petrus Allixius (*Dissertat. de vita et scriptis Tertulliani*, cap. 4 seqq., pag. 28), cujus chronologiam proxime ad veritatem accedere judicat Guil. Caveus (*Hist. litterar.*, tom. I, p. 92), et ipse ordinem, ab eo designatum, in enumerandis his libris præcipue sequitur, ita tamen, ut in nonnullis ab illo dissentiat. Ex Catholicis Sebastianus le Nain, tillemontius (*Mémoires*, tom. III, p. 300 et suiv. édit. de Bruxell., 1732), Ellies Dupinus (*Bibliothèque des auteurs*, tom. I) et Remi Ceillier (*Hist. gén. des auteurs*, **96** tom. II. chap. 28) ad investigandam ejus librorum ætatem vires suas et studium impenderunt. Sed nemo felicius, judice Cl. Jo. Matth. Schroeckhio, hoc **C** numere functus est, quam Cl. Jo. Augustus Noes-selt, Theologiæ doctor et professor publicus ordinarius in academia Halensi, edita disputatione anno 1757, *De vera ætate ac doctrina scriptorum quæ supersunt Q. Septimii Tertulliani*, atque emendatius reimpressa Halæ Magdeburgicæ anno 1768, quam tum ob suam præstantiam, tum ob raritatem (integro enim fere anno bibliopolas passim litteris pro ea mihi comperanda adhortatus, tandem multa industria exemplar nactus sum) litteratorum haud ingratis hic subjiciendam statui.

ARTICULUS II.

De libris Tertulliani, quorum et ætas et orthodoxia constant.

§ 1. — Ratio instituti.

Postquam, depulsis superioris barbariei tenebris, bonis artibus atque disciplinis pristina elegantia restituta fuit, cœperuntque prodeuntibus annis omnia litterarum genera majori lumine collustrari, non defuerunt magno et excellenti ingenio viri, qui nec arte longa, nec maximis difficultatibus deterriti, quidquid industriæ poterat impendi, ad illustrandam cœtus Christiani historiam contulerunt. Namque hi, ut erant in ea sententia, absque veterum scriptorum severa lectione, neque litterarum elegantia, neque arti bene accurateque sentiendi, neque ipsis sanctoribus disciplinis

satis posse consuli; ita maxime excutiendos credebant eos, quorum lectione perspexerant ipsius doctrinæ disciplinæque Christianorum intelligentiam plurimum adjuravi posse. Sed, ut ipsorum temporum, ita etiam opinionum est quædam vicissitudo: hæc ex antiquitate sapiendi ratio paulatim apud nos adduci cœpit in contemptum, maxime cum exstiterint, qui propterea quod solo sensu communi, a patribus velut hæreditate relicto, virum doctum credebant effici, modo is esset astrictus subtilitatis geometricæ legibus, instituerunt theologiæ tirocinia ipsa pro theologia habere, et, contenti scientia sua tam parva, contemnere eos, quorum studia aut nullam habent novitatis formam, aut acerrimam ingenii contentionem laboremque requirunt operosum. Unde factum est, ut hodie plerisque sordeat omne id, quod habet aliquam notam antiquitatis, et quæ ad sacrarum litterarum, veterum familiæ Christianæ doctorum et historiæ Christianæ intelligentiam pertinent, ea doctoribus umbraticis, quam sagacioribus videantur, digniora.

Hæc sæpius mente agitantibus nobis, dolentibusque cum iis, qui bonam mentem amant, temporum nostrum infelicitatem, visum est, horum æmulari diligentiam potius, quam cæterorum obscuram sapientiam. Ex quo igitur cœpimus cogitare de eo, quo possemus consequi, ut aliquid consecremus ad aliorum utilitatem; religioni nobis duximus, vitam sequi popularem, 97 quæ sensim ducet nostros homines ad barbariem pristinam, repetendaque putavimus antiquitatis studia, quæ cum opera, in divinis litteris diligentius colendis a nobis collocata, majorem aliquam habeant conjunctionem. Propterea, cum, quoad licebat, etiam ad antiquiorum Ecclesiæ doctorum libros assidue tractandos animum adjunxissem meum: dignus mihi in primis Tertullianus videbatur, cujus scripta accurata lectione persequerer. Namque dubito fere, an quis in antiquitate universa sit eorum, e quibus doctrina moresque veterum Christianorum possunt intelligi, qui cum maximo ingenio majorem conjunxerit rerum divinarum humanarumque scientiam, majoremque in commentando subtilitatem (4). Sed ejus quidem scriptoris usum in veterum Christianorum institutis cognoscendis maxime impedit dubitatio, sitne quis ejus liber tum scriptus, cum in Montanistarum partes discessisset, vel ante hanc defectionem a puriori Ecclesia? quæ quidem quæstio vehementer exercuit doctorum hominum ingenia, movitque eos ad intelligendam librorum ejus ætatem, ut haberemus certam viam e Tertulliano intelligendi, quid veteres Christiani senserint, quidve minus? Sed dolendum est sane,

(4) Ne quid forte videamur dedisse partium studio, unius Jo. Dallæi testimonium adjicimus, quod propter nimiam hujus viri in doctores antiquioris Ecclesiæ acerbiter, hic non potest esse suspectum. Is vero Tertullianum vocat scriptorum ad

A horum alios, eosque præstantissimos viros, non nisi unum alterumve libellum sumpsisse sibi, alios leviter opus susceptum tractasse, alios præjudicatis opinionibus a vero aberrasse, quod credo consecuturos fuisse, si nudam veritatem nudi expeditique fuissent secuti. Quare cum relegissem, et observarem, esse adhuc in iis, quæ ad librorum ætatem scriptorisque doctrinam pertinentia, disputari utiliter possent, ab aliis non commemorata, ac plerorumque librorum ætatem accuratius posse constitui: consilium cepi benevolo doctorum virorum judicio subjiciendi ea quæ sumpta e libris Tertulliani ipsis, cum scriptorem veterum libris aliisque antiquitatum monumentis collata ad demonstrandam eam facere posse videbantur. Quam quidem disputationem ita instituemus, ut, præmissis quibusdam, quæ universe dicenda sunt, *primum* commentemur de libris iis, quorum et ætas constat et scriptoris doctrina, *deinde* in eos inquiramus, qui quidem non habent certas ætatis notas, sed Montanismi tamen convinci possunt, vel ab ista suspitione liberari; *denique* eos, quorum ætas non majorem habet claritatem, quam indoles doctrinæ, candide diligenterque excutiamus.

§ 2. — *Quæstiones quædam universe propouuntur.*

Hæc vero disputatio universa ut occupatur duabus rebus, ætate librorum ac Montanismo: sic duplicem habet difficultatem non parvam, propterea, quod nec ubivis doctrinæ modus certa quadam via ac ratione 98 reperiri potest, nec sunt ubique ætatis librorum certissima indicia. Nam si disputatur de eo, utrum sit aliquis Tertulliani libellus ante scriptus, quam defecerit ad Montanistarum familiam, an postea: ea res duobus modis intelligitur: vel ex ipsa libri ætate, vel ex iis, quæ in quovis libro continentur, Montanistarum doctrinis. Sed ista superior ratio triplicem habet dubitationem. Nam horum librorum alii tam non ostendunt quædam hujus rei vestigia, ut ætas eorum plane sit desperanda; alii nil nobis relinquunt, nisi ut descendamus ad rationem conjecturalem; denique alii dant quidem suspitionem certam ejus libri ætatem intelligendi, sed hoc nimirum est dubium utrum ista tempestate jam Tertullianus fecerit ab Ecclesia secessionem, aut eodem, unde discesserat, redierit. Contra altera ætatem definiendi ratio, præterea quod non occurrit ubivis, dubitantes relinquit lectores, sitne jam facta Tertulliani disjunctio ita, ut se receperit ad disciplinam Montani, an minus, sed in uno alterove cum ea communiter erraverit, nec tamen jam tum miserit orthodoxæ Ecclesiæ nuntium? Enimvero, sicut in ejusmodi

miraculum eruditum, acutum, diligentem copiosum, testem denique rerum sui ævi Ecclesiasticarum locupletissimum (De cultibus religionis Latinorum, lib. I, cap. 11, p. 50.)

loco, ubi vel nulla est vel dubia ejus ætatis suspicio, alias, indicata ratione dubitandi, veterum illud: *Non liquet*, interponemus, alias conjecturarum nostrarum rationem reddemus probabilem: sis, ut de locis reliquis singulis universæ dicamus tria attingemus brevissime. Primum disputabimus de anno, quò ad Montanistas Tertullianus defecerit (erit enim hoc, unde constitui possit ætas eorum librorum, quorum non doctrina quidem, sed ætas patet); deinde videbimus, utrum Tertullianus nunquam ad saniolem mentem redierit, sed manserit partibus Montani perpetuo addictus: postremo admonitiones quasdam universas proponemus, e quibus quis intelligere possit, an sint e Tertulliani libris nonnulli Tertulliano orthodoxo quidem, sed ad Montanismum inclinanti, aut isti omnes, qui eorum errorum dant suspicionem, Tertulliano jam plane alienato adjudicandi.

§ 3. — Quonam anno Tertullianus ad Montanistas defecerit? Utrum, his relictis, se denuo ad orthodoxos receperit.

Quonam vero anno contigisse dicamus istam Tertulliani defectionem? Hoc quidem nec potest ex ipsius nec ex alius cujusdam scriptoris testimonio percipi; neque Hieronymus eo quod dicit (in libro *de Viris illustribus*, cap. 53, in Jo. Alb. Fabricii *Bibliotheca ecclesiastica*, p. 125). *Tertullianum usque ad medium ætatem, Ecclesie presbyterum mansisse*, justam dat viam ejus rei inveniendæ, quoniam, quando natus mortuusve sit Tertullianus, quamve ætatem attigerit, non satis constat. Sed est aliqua hujus rei reperiendæ ratio sita in libris iis, quorum, qui se excipiunt temporis ordine, alii nulla habent Montanismi vestigia, alii haud pauca. Atqui nos ostendemus suo loco. nullos esse eorum qui librum *de Corona militis* antecesserunt, in quibus iste *de Animæ Testimonio* ultimus est, e quibus quædam Montanismi significatio eluceat, sed ejus rei prima esse vestigia in libello *De Corona militis*. Porro planum faciemus, hunc A. CCI mandatum fuisse litteris, cum liber *de Testimonio animæ* sit fere versus finem A. CXCIX compositus; unde haud difficile erit intellectu, Tertullianum anno fere P. C. N. CC. se Montanistarum partibus adjunxisse. At majori sane difficultati obnoxia est altera quæstio: utrum, susceptis semel Montanistarum erroribus, nunquam Tertullianus se ad pristinum cœtum receperit? Cujus tamen quæstionis affirmandæ nulla est idonea ratio. Nam ea erat isti homini austero et supra modum rigido insita animi imbecillitas, ut, quo seviore essent, quæ ad vitam moresque pertinerent, eo magis ista adamaret, crederetque tanto magis probata fore Deo et consentientia cum Christianorum perfectione. Atque, ut solent ii qui atra bile vexantur, tenaciores esse eorum omnium, quæ nutrimento sunt tristitiæ, eorumque opiniones cum annis nova capere incrementa: ita est parum credibile, Tertullianum istas opiniones deposuisse, istamque reli-

quisse palæstram, in qua videbat operam se posse omnibus ejus generis exercitationibus dare. Accedit ad hoc non omnium modo, qui de rebus ad eum pertinentibus commentati sunt, silentium de eo, quod ad religionem pristinam redierit, sed ipsa etiam Augustini professio (*De hæresibus*, cap. 86) omniumque consensus, qui ejus auctoritatem in doctrinis probandis admittere noluerunt, quoniam ad perverse sentientium partes se contulisset. Neque cum sententia nostra pugnant libri ii quos eum ultimo fere loco scripsisse ostendemus, qui pene omnes aliquas habent maculas errorum Montanisticorum aspersas. Sit igitur hæc ea in re præceptio, ut omnes isti libri existimentur ab ipso post discessionem suam elaborati, quos apparet post alios fuisse compositos, qui istorum errorum possunt haud dubie convinci.

§ 4. — Quomodo Tertullianus Montanizans a Montanistas discerni possit? Et hujus discriminis vindiciæ adversus Hoffmannum.

At sunt permulti e Tertulliani libris, quorum ætas cum curiosorum acumen subterfugiat, nulla habent, nisi quædam errorum Montanisticorum vestigia sibi impressa, e quibus vix tamen potest judicari, quosnam libros ante, quosnam post defectionem suam ad Montanistas conscripserit. Unde factum est, ut, qui ista subtilius quærunt, Tertullianum *Montanistam a Montanizante* distinguendum esse haud inepte dicerent. Sed aliter visum est Jo. Guil. Hoffmanno, doctissimo olim in Academia Vitebergensi Historiæ doctori, qui, eum in ea esset sententia, ut crederet omnia Tertulliani, quæ supersunt, in Montanismo scripta fuisse, hoc sibi demonstrandum dissertatione singulari sumpserat (Vitebergæ, 1739). Is quidem pulchre perspicuus, si ista subtilitas admitteretur, demonstrationem suam aliquid esse detrimenti capturam, negavit hoc admitti discrimen posse. « Carere enim hoc, ait (§ 4, p. 17), finibus certis, nec minus ambiguum esse vultum Montanizantis et Montanistæ, quam ejus, qui ægrotare incipit, et ægrotantis. » Ego vero vehementer dubito, quod, quid sibi velint qui ita loquuntur, Hoffmannus intellexerit, aut intelligere voluerit. « Libros enim Tertulliani Montanizantis, adjicit (p. 18), forte esse eos qui quidem Montani dogmatibus infecti sunt, sed recte sentientes non exagitans; Montanistæ vero, qui hæresim non solum continent, verum etiam contra Catholicos defendunt. » Sed nobis iisque qui ita loquuntur, quod ego quidem sciam, omnibus, is dicitur *μοντανιζειν*, qui quidem errores cum Montanistis communes vel omnes habet vel aliquos, sed ita tamen, ut spreta eorumdem sacrorum cum sua Ecclesia communione, nondum se contulerit ad ejusdem societatis sacra, quacum in nonnullis doctrinis consentit, cum Montanista sit, qui utrumque fecerit. At ista quidem Hoffmannus certis carere dicit finibus. Sit ita sane. Sit vultus Tertulliani Montanistæ ac *μοντανιζοντο*, ambiguus admo-

dum. Quid ergo est? Nimirum non potest ex vultu Tertulliani judicari, fueritne is jam morbo lecto affixus, an leviter tactus quodam ejus impetu. Et id volebamus quidem, non posse ex levibus quibusdam signis errorum Tertulliano cum Montanistis communium tute conjici, quod jam ipsa Montanistarum sacra susceperit. Neque tamen id ita intellectum volumus, quasi spurium esset, aut suspectum omne argumentum, quod dicitur a doctrinis Montanistarum in hoc, illove libro Tertulliani obviis ad Montanismum istis libris asserendum. Sunt enim ista in re fines et quasi termini, quibus utendum arbitror, ne de Tertulliani Montanismo, ex ejus libris cognoscendo, parum aut nimium philosophari videamur. *Primam* igitur legem ejus rei judicandæ hanc volumus esse, ut ejusmodi liber habeatur in eorum numero, quos, familiæ Montanistarum jam adscriptus, composuerit, in quo occurrit nomen *Psychicorum*. Erat enim hoc veluti symbolum, quo socios orthodoxæ Ecclesiæ a suæ sectæ hominibus, quos spiritales dicit, distingueret (V. Tertullianum, *de Monogamia*, cap. 1, edit. Nic. Rigaltii II, p. 673 R.); atque videtur tum fere confictum, cum eos, qui rigidam Montani disciplinam non recipiebant, oppugnare inciperet. Neque id occurrit in ullo libro alio, quem temporis aut ipsius doctrinæ ratio ostendunt ante ejus defectionem conscriptum fuisse. Itaque non est dubitandum, quin sint isti libri, qui hoc nomen continent, omnes post susceptum Montanismum exarati. *Alter* canon hic esto: omnis liber Tertulliani ex Montani officina exiisse putetur, qui doctrinas tractat non quidem Montanistarum proprias, sed tamen Paracleti cujusdam auctoritate confirmatas. Namque hic erat capitalis Montanistarum error, quod Paracletum jaclarent suo tempore venisse talem, qui et dux esset ad veritatem omnem, et nova rerum divinarum scientia auditores suos imbueret ita, ut cognoscerent, quæ patefacta nulli essent antiquioris memoriæ homini, et ad maximam perfectionem nunc aspirare possent (Vide eundem, in libro *de Velandis Virginibus*, cap. 1, et libro IV, *Adversus Marcionem*, c. 22, p. 537 C). Atque hujus Paracleti agnitionem se, ait, sejunxisse ab Ecclesia (*Adversus 101 Praxeam*, cap. 1, p. 634 D); neque hunc sibi errorem persuaderi unquam passi sunt orthodoxæ Ecclesiæ socii, quoniam hic principalis erat doctrina eorum, qui Montanum, tanquam magistrum, sectabantur; quamvis cæteri errores Montanistarum omnes, ex aliqua parte, vel ipso hujus controversiæ tempore, vel paulo post, recepti fuerint a nonnullis antiquæ Ecclesiæ sodalibus. Sed quemadmodum diximus, nunquam deposuisse Tertullianum errores eos, quos semel in schola Montanistarum didicerat, id sponte sequitur, quod jam fere diximus, ejusdem generis esse libros Tertulliani, in quibus alios, haud dubie Montanistarum scitis infectos, excitavit. Atque his regulis addi possent aliæ, quæ

A libros Montanismi certissime arguunt, qualis est diserta ipsius Tertulliani professio; sed sunt istæ ita fere comparatæ, ut disputatione non egeant, aut non sint certissimæ fidei. Quod si vero extiterit tale quid in quodam libro Tertulliani, quod posset referri ad unam regularum istarum, absque erroris periculo licet existimare, eum fuisse tum editum, cum jam inimicitias eum orthodoxa Ecclesia Tertullianus suscepisset. Sed jam ad libros ipsos veniamus.

§ 5. — *Prima classis librorum, qui sunt tempore prioris vexationis Christianorum sub Severo Augusto scripti.*

Ex his primum pertractandos promisimus eos quorum neo ætas nec doctrina dubia admodum esset; in quibus sunt primo loco ponendi, quos scriptos esse constat eo tempore, quo calamitatibus multis Christiani, regnante Severo Aug., propter doctrinam affligebantur a deorum cultoribus. Quorum ætas cum rite haud queat definiri, nisi figatur illud quasi punctum temporis, quo cœpta est adversus Christianos sævitia, id agamus necesse est ut, quoniam hæc tempore contigerit, perspicuum omnibus fiat. Sed ista vexatio quoniam bis exstitit, primum quidem ante, deinde post leges Severis Christianis inimicas: observando didicimus, annum a Christo nato ducentesimum libros Tertulliani devidere quasi in duas classes, quarum altera complectitur hos, qui sunt ab eo orthodoxo, altera eos, qui sunt ab eo Montanista perfecti. Nobis itaque cum sit propositum primum dispicere de eo genere librorum Tertulliani, quorum ætas satis liquido constat, ita in hoc tractando versabimur, ut demonstramus, jam ante Severi edictum Christianos fuisse propter doctrinam vexatos, deinde, paucis quibusdam de ipsa hujus prioris tempestatis ratione aspersis, in annum, quo ista afflictio initium cepit, accurate inquiremus.

§ 6. — *De ipsa hac vexatione disputatur ita, ut demonstretur talem exstitisse ante Severi edictum, quam in rem propositis Moshemii argumentis alia nova adjiciuntur, et initium cepisse A. P. C. N. CXC VII.*

Culpa, cur erraverint multi, in definienda eorum librorum Tertulliani ætate, qui tempore vexationis Severianæ scripti sunt, in eo est haud dubie, quod 102 non viderint, et ante Severi legem, qua suscipiendam Christianorum religionem vetuit, deorum cultores vexasse Christianos. Ita enim factum est, ut cum inter omnes constaret anno demum P. C. N. CCII, hanc legem a Severo latam esse, libri isti omnes post istum annum inepte ponerentur. Atque fuerunt identidem nonnulli, qui hoc quidem cum libris ipsis pugnare perspicerent; sed neque hi veritatem attigerunt propterea quod antiqua harum rerum monumenta nec candide, nec prudenter, tanquam duces, secuti fuerant. Itaque maximis laudibus dignus est vir immortalis memoriæ Jo. Laurentius Moshemius ὁ μακαρίτης qui, post-

quam eo, quo erat, acumine, animique candore summo, inquisiverat in hanc rem diligentius, istum errorem exquisitissimis argumentis explosit⁽⁵⁾. Atque hic tantus vir effecit diligentia sua, ut nobis in demonstranda hac re multis laborandum non sit. Quam ob rem ne careant tamen ii, quibus datum non est perlegere ipsam elegantissimam dissertationem, gravissimis argumentis, quibus calamitates Christianorum tempore ante Severi edictum antegresso asseruit, ea veluti in compendio recitabimus, quibus assentimur omnino, iisque adjiciemus duo alia, quæ ad confirmanda ea aliquid habere videntur firmitatis. Atque is primum duxit ab eo, quod ipse Tertullianus in *Apologetico*, et maxime in universa illa de legibus disputatione, tot signa ediderit, quibus nondum legibus contra Christianos Severum pugnasse indicat, ut nullus plane dubitandi locus supersit. Alterum : ex libro *ad Martyres*, c. 4, in quo commemorat Tertullianus supplicia, quibus Albi amici affecerat Severus, quod factum esse A. P. C. N. CXCVI, aut, quod mallet CXCVII, rectissime Moshemius monuit. Tertium ipsi obtulerunt Clementis Alexandrini verba (*Strom.* l. II. Colon. p. 414. B), quibus confitetur jam tum tormentis exagitari Christianos, cum *Stromatum* libros componeret, quod fecit fere eodem, quo diximus, tempore. Quartum dedit ætas, in quam gravissima supplicia a Scillitanis Martyribus sumpta incidunt, Claudio iterum consule, qui cum C. Aufidio Victorino fasces A. P. N. C. CC. tenuit; quibus denique argumentis aliquid auctoritatis arbitrator ex ipso Orosii ac Freculphi testimonio accedere. Atque nos non sumus ii, qui ista quidem ad rem demonstrandam non sufficere arbitraremur, ea enim omnia putamus rem extra omnem dubitationem ponere. Placuit tamen, ne quid videamur prætermisisse, quod ad rem confirmandam facere quodam modo posset, duo alia argumenta, quæ, quamvis minora esse Moshemianis facile patimur, non tamen omnino rejicienda esse videntur. Unum est hoc, quod Ælius Spartianus de **103** Caracalla dicit (in *Vita Antonini Caracalli*, cap. 1) *septennis puer, cum collusorem suum puerum, ob Judaicam religionem, gravius verberatum audiisset, neque patrem suum, neque patrem pueri, vel auctores verberum diu respexit*. Ex quo loco apparet, quod pater pueri istius non ipse eum propter Judaicam religionem castigaverit, sed quod ipse Severus puerum jusserit ab aliis castigari. Nam qui potuisset Caracallus succensere patri Severo, nisi is ipse hoc voluisset fieri? Itaque aliquis datur locus suspicioni, jam tum, cum Caracallus septem esset annorum, vi pugnatum esse adversus Christianos quamvis anno demum P. C. N. CCII, Severus leges contra ho-

rum Judæorumque religionem tulerit. Ad septimum annum egit Caracallus nato Sospitato nostro CXCIV, quod est facile demonstratu. Norunt enim omnes, mortuum esse Severum A. CCXI, cui succedens Caracallus interfectus est, cum supra VI annos regnasset (*Dionem Cassium Hist. Roman.*, lib. LXXVII, edit. Reimari, vol. II, p. 1314.), A. CCXVII. Is vero cum diem supremum obiret, annum attigerat 29, quo numero detracto summæ annorum ejus, emergit annus CLXXXVIII, quo natus sit oportet; unde consequitur, Caracallum A. CXCIV, septimum annum egisse, quo tempore longe posterius est Severi edictum. Neque puto quemquam fore, qui nobis opponat, longe diversam esse Christianæ ac Judaicæ religionis rationem, nec posse demonstrari, Christianos fuisse a Deorum cultoribus vexatos, quoniam castigati fuerint, qui se Judaicæ religioni addixerant. Nam qui ita sentiunt, eos necesse est fingere, quod vulgus etiam Christianos jam satis a Judæis distinxerit (ab hoc enim dicimus istum tumultum fuisse excitatum). Hoc vero discrimen cum ante illud tempus, quo Severus imperio potiretur, ne ab iis quidem sit observatum, qui nosse utramque religionem optime poterant, nec sciam, unde probare quispiam possit, eos Severi tempore magis perspicaces fuisse quam ante, numquid concitatam multitudinem sub Severi imperio id quidem curasse aut distinxisse satis putabimus? Sed si maxime dubium potest illud, tamen apparet adesse exempla odii gentilium in eos qui erant a Deorum cultu alieni ipsumque Severum non plane ab odio isto abhoruisse. Quod si Severus id fecit in pueris, quibus condonare solemus sæpissime, quæ adultis nequaquam conceduntur: vix dubito, quin præsides avaritia plerisque tumultu eo adducti fuerint, ut gravius in Christianos animadverterent. Alterum argumentum desumam ex libro, quem Tertullianus scripsit ad *Scapulam* (cap. 4, p. 87, D): *Clarissimas feminas, inquit, et clarissimos viros Severus, sciens hujus sectæ (sc. Christianorum) esse, non modo non læsit, verum et testimonio exornavit, et populo furenti in nos palam restitit*. Severus dici non potest populo furenti in Christianos palam restitisse, cum jam edictum contra Christianos constituisset. Namque id quominus credamus, impedit durus et quasi ferreus Severi animus, a quo certe is impetrare non potuit, ut legem semel latam rescidisset. Et hoc **104** ipsum, quod Tertullianus dicit, plebem exagitasse Christianos, et invito quidem Severo, nonne demonstrat, id factum non esse Severi legibus? Habemus igitur et hic non obscurum testimonium de eo, quod ante ejus edictum Christiani maximis calamitatibus afflicti fuerint.

(5) In Commentatione de ætate Apologetici Tertulliani et initio persecutionis Christianorum sub Severo, quæ inserta est vol. I Dissertationum ejus ad historiam eccles. pertinentium, pag. 1 seqq., daturum etiam se promiserat Vitam Tertulliani librorumque ejus Chronologiam accuratorem ea,

quam tradidit Allixius (v. *Thesaurum Epistolicum Lacroxianum*, tom. I, p. 284); sed id consilium postea ipsi eripuerunt graviore sanctioris muneris curæ, ut fatetur in addendis ad vol. I, *Diss. Hist. Eccl.*, p. 752.

§ 7. — *Quæ causæ hujus prioris vexationis?*

At nunc discutiendus est alter iste locus de tempore, quo prior hæc tempestas contigit, si prius edixero, quænam causæ hujus facinoris vulgi adversus Christianos videantur fuisse. Atque hoc cum de omni contra Christianos facto a plebe tumultu constat, eam his, tanquam publicis generis humani hostibus, omne calamitatis a Diis immissæ genus tribuisse: tum illud nimirum patet ex Tertulliani scriptis, hoc fuisse in causa, ut nunc Christianos maxime insequerentur (Cf. *Apologet.*, c. 40, *ad nationes*, lib. 1, c. 9, etc.). Enimvero quæ Severum inter et Nigrum intercedebat, maximarum rerum æmulatio, non solum videtur quibusdam displicuisse, qui nom Severum, sed Nigrum contra Didium Julianum Aug. postulaverant (V. Herodianum, lib. II, c. 8 : III, c. 5; Spartianum, in *Vita Nigri* c. 2); sed illud etiam, quod adversus Albinum suscepit bellum, omnium animos vehementer concitavit (V. Dionem apud Xiphilinum, l. LXXV, c. 4, p. 1258 B). Itaque, cum prostrato utroque, Severus omnes eos extinguere pararet quos noverat a partibus Nigri Albinique stetisse, optima se offerebat plebi occasio Christianos, tanquam rei publicæ ac imperatoris hostes, violandi. Atque hi homines sibi videbantur hoc eo rectius exsequi posse, cum Christianos, ipsis etiam diis infestos crederent, de quibus eo bene mereri posse putabant, postquam dii ipsis hæc quasi otia fecerant. Et ipsam hanc opinionem Christiani vulgo persuadebant eo magis, quod plane nec ludis ac celebrationibus, propter reportatam Severi ab hostibus victoriam institutis, vellent interesse (N. Tertull., *de Spectaculis*, c. 1, et alibi), nec jurare per principis genium (Idem, in *Apologet.* c. 32, et libro I *ad nationes*, c. 17), nec diis pro salute ejus supplicare (Id. *Apolog.* c. 10, 29 *seqq.*). Eo ipso autem tumultu vulgus facile eodem poterat adigere præsides, qui non admodum alieni erant ipsi ab hoc crudelitatis genere. Namque hi eam sibi legem, veluti per manus traditam, præscripserunt, ut, qui semel in jus vocati essent Christiani, nisi a sacris suis discederent, nequaquam dimitterentur (Eusebius, *Hist. eccles.*, lib. v, c. 21, edit. Reading., p. 240); cujus rei testem habemus ipsum Tertullianum, qui, eam ob causam, de recte interpretandis his legibus ex instituto adversus eos disputavit (in *Apolog.* c. 4 *seq.*). Atque istam quidem Christianos vexandi occasionem eo libentius arripiebant quæstuoosi præsides, quo certius eam viderent fisco suo haud exiguum emolumentum esse allaturam. Quod me non finxisse scio ex Rutilii martyris exemplo (Apud Tertull. *de*

(6) Nempe hic liber scriptus est eo tempore, quo graviore calamitates Christianis expectandæ erant a deorum cultoribus (Coll. cap. 1), hoc est, ut postea dicitur, cum edictum Severi in lucem prodisset, timerentque Christiani de securitate sua. Sed istum libellum cum Tertullianus componeret, jam trucidatus erat Rutilius, qui primum aliquoties salutem petierat fuga, postea nummis sibi pacem

A *Fuga in persecutione*, cap. 5, p. 693 A). quem suspicor raptum esse in iudicium 105 cum nondum Severi, sed antiquis legibus iudicium fieret (6). Eo enim adducebantur multi Christianorum, qui opibus vitæque suæ timebant, ut quod alia declinare via non poterant, periculum, oblata pecunia averruncarent. Quas sævitæ præsidum vulgique causas si mente complectimur, erit sane, ut sciamus tempus, quo orta est hæc prior tempestas, quando, quo anno hæc speciosa Christianos lædendi occasio extiterit, demonstravimus.

B § 8. — *Initium vexationis Christian. ex anno qua perit Albinus demonstratur, hunc vero ann. CXCVII interfectum esse probatur primo ex ordine belli, quod Severus Pescennio Nigro gessit. Obiter quædam notæ in nummis Severi explicantur, et Moshemii rationes emendantur.*

C Ad hunc vero investigandum primum ipsis utamur his, quas enumeravimus, calamitatum causis. Illud enim quod quasi ansas vulgo dabat ad impugnamdam Christianorum familiam, erat Severi studium conquirendi omnes eos, quos cum Nigro aut Albino adversus se stetisse compererat. Quod quoniam factum est, cum, Albino extincto, Romam victor redisset (tum enim gravissima in eos supplicia constituit [V. Dionem, l. LXXV, c. 7, p. 1262; D. Herodianum, l. III, c. 8, et Spartianum, in Severo, c. 12, 13], operæ pretium est videre, quoniam anno Albinus cum vita imperium deposuerit. Atque in isto definiendo tantum operæ curæque jam positum esse videmus a Moshemio (in diss. laudata § 20 *seqq.*), ut pene isti labori possemus supersedere, nisi quædam essent in promptu, quæ dici posse contra viderentur. Itaque cum hic se offerat occasio in dubitationem vocandi opinionem quamdam popularem, atque ipsa res postulet, ut paulo aliter rationes subducantur servato ipso argumentorum genere, quod adhibitum est a summo viro, candidè disputabimus quæ consentanea sunt veritati ipsi, et quam in re sentiamus diversa, salva pietate in tantum virum, cujus nomen nobis etiam est post mortem venerabile, adjecta dissentendi ratione infra notabimus. Cum ad imperium venisset Severus, videretque Pescennium Nigrum in Syria copias parare, quibus se sibi opponeret. primum, ne ex utraque parte premeretur, Albinum Britannici exercitus ducem fecit, eique et nummos decrevit, et alia honoris monumenta. Posthac, lecto per Italiam milite et classe exornata, elapso fere mense Junio (7) A. CXCIII contra Nigrum profectus 106 est. Hic cum Severi ducēs ann. CXCIV manum

comparaverat, sed deauro captus ad supplicium rediit. Quod ergo necesse est factum esse antè inquam Severi legem, et novum dat argumentum ejus quod diximus, Christianos sub Severo ante eam capitis damnatos fuisse.

(7) Namque incipiente Junio ann. CXCIII, Romam Severus venit; quod potest tum, cum dies LXVI, quos imperio Didii Juliani Dio (lib. LXXIII, c. ult.,

cum Nigri militibus conseruissent, apud Cyzicum superiores fuerunt. Eadem fortuna usi sunt anno sequenti, cum pugnatum esset in Nicææ ac Cii angustiis. Postremo, anno fere CXCVI cum Severiani, casu Castello in Tauro occupato, in Ciliciam irrupissent, vincitur Nigri exercitus apud Portas Cilicias, neque ita multo post ipse Pescennius interficitur. Sed hic ego quosdam miraturos suspicor, quid sit, quod me commoverit, ut calculos hic plane diversos ab aliis ponerem, cum sint, qui ultimam hanc pugnam ann. P. C. N. CXCIV factam existiment, universi. Quam ob rem mea referre puto, ut recta argumenta producantur, quibus evinci possit, rationes a nobis rectissime fuisse subductas. Primum igitur vellem observari cognomen imperatoris III, IV, V, VI, VII, VIII, quod datum esse Severo in nummis perspicitur. Hoc eum exornatum necesse est intra tempus, quod ab exordio imperii ejus effluxit ad illud, quod superavit Albinum, quia eum legimus, cum imperium susceperet, in nummis imperatorem II (Vide Vaillantii numismata imp. Rom. tom. II, ed. 3, Paris. p. 238), victo autem Albino, Imperatorem IX, appellatum. Apud Mediobarbum Imp. Rom. numism. ad 2. 197, ed. Mediol. 1730, p. 271.) Enimvero, cum nomine imperatoris quod numeris distinctum in nummis reperitur, tum Romanorum Augusti exornati fuerint cum quid in bello eo nomine dignum gessissent (de ea re V. Dionis Cassii *Rom. Hist.*, lib. XL., c. 44, p. 2): age, videamus; quo referendum sit hoc intra illud tempus sexies repetitum cognomen imperatoris. Nempe in isto temporis spatio ter legimus Severum a Nigri militibus victoriam reportasse, tresque gentes Osroenorum, Adiabonorum et Arabum subjecisse Romanorum potestati. Igitur cum hos, jam devicto Pescennio, subegerit, referamus cognomen imperatoris VI, VII, VIII, ad victos hos populos (8), ac nomen imperatoris III, propter prælium Cyzicenum II, ob pugnam in Nicææ ac Cii angustiis; V, denique ob Nigrum apud Portas Cilicias prostratum, Severo decretum esse dicamus. Jam dispiciamus, cui tandem numero *Trib. Pot.* adjiciantur singulæ nominis imperatorii notæ; nam, si eum cognoverimus, sponte se offeret is p. 1240), aut 2 menses ac 5 dies, quos ei Spartianus (in Juliano, c. 9) tribuit, numeremus, incipiendo a V Kal. Aprilis, hoc est 28 Martii, quo die interfectum esse Pertinacem Junius Capitolinus (in Vita Pertinacis, c. 15) refert Apparet, inde non minus, Severum fere die junii 2 summi imperii clavum sumpsisse, ex quo die deducendos simul esse Tribunitiæ potestatis terminos non demonstrabo pluribus, quoniam id quidem facere memini C. G. Schwarzium, elegantissimum virum, in *Diss. de numeranda tribunitia potestate Augustorum Cæsarumque Rom.*, obs. 4. Quæ cum ita sint, haud obscurum est tempus, quo Severus Roma profectus est, si quidem recte commemoravit Spartianus (in *Vita Severi*, c. 8,) eum Romam intra 30 dies, quam eo venerat, reliquisse.

(8) In nummis a Mediobarbo ad a. 193 exercitatis, p. 270, cognomen imp. VI et VII conjungitur cum *Tr. Pot.* III, et nomine Parth. Arab. Parth. Adiab.

A annus, cui quævis pugna assignanda est (9). Atqui cognomen imp. 107 III, quod diximus esse victoriæ Cyzicensis, conjunctum reperimus cum *Trib. Pot.* II, (in Laur. Bergeri *Continuatione Thesauri Brandenburgici*, p. 690; Vaillantii *Numism. imp. Rom.*, t. I, p. 221, 222; et Mediobarbo, ad ann. 194, p. 269), hæc vero numeranda est ab altero die Junii ann. CXCIV, ad eundem diem anni sequentis (*Coll. not. y hujus sectionis Schvarzii diss. laud.*, obs. 2); consequens igitur est, hoc prælium primum ad posteriorem partem ann. CXCIV, aut priorem ann. CXCIV esse referendum. Porro nummus apud Vaillantium Severum imp. IV tribunitiamque potestatem III, sustinentem exhibet, et sunt ejus generis nummi plures apud Mediobarbum; ergo incidit altera pugna in Nicææ Ciique angustiis in ann. CXCIV posteriorem, aut sequentis anni anteriorem partem. Quapropter cognomen imp. V, et ultima victoria a Nigro reportata non videtur fere alii anno posse vindicari, nisi huic, quem diximus; ann. CXCVI. Cum igitur Pescennium initio fere ejus anni prostravisset Severus, pergit in Mesopotamiam, indeque contra Osroenos, Adiabonos et Arabes exercitum ducit (Dio, lib. LXXV, init.) Facta hæc omnia esse oportet sex fere mensibus (nisi malevalis ultimam partem anni præcedentis Nigro mortem attulisse), cum hoc anno vertente jam contra Albinum profectum esse Severum, ratio ipsa temporis suadeat, ut suo loco apparebit. At quo fieri pacto potuit, ut mensibus tam paucis tot tantasque bellicosissimas gentes subegerit? At istud quidem potest animo pulchre concipi; nam ipse Dio c. 2, libro cit. harum gentium urbes a tribus Severi ducibus, non a Severo ipso, captas esse ait; quod factum forsitan est, cum jam Albino obviam Severus ivisset; nam, eo discesso, Lætus se his adversariis opposuit, ut videtur ex eodem Dione, c. 9, aut jam aliquantum eo tempore, quo Nigrum Severus persequabatur; plurima enim tum fecit per duces suos: aut fuit Severus qualicumque barbarorum suppressione contentus. Ac videtur certe Severus noluisse has sibi gentes prorsus subicere, nec jam tum subjecisse, cum, ducibus contra hostes emissis, aliena Nisibi ageret, ipseque demum post victum Albinum has provincias summo impetu aliisque signis victoriæ. Pariter imp. VIII, p. 271, cum victoria Parthica et *Tr. P.* IV, ac cum iisdem, tituloque Arabici, Adiabonici, in inscriptione apud Muratorium, in *Novo Thesouro vel. inscript.*, tom. I, p. 244, legitur.

(9) Sed forsitan quispiam dixerit, hos nummos non eo excusos fuisse tempore, quo Severus victor ex pugnis cum Nigro rediit, sed postea demum, ipsumque Spartianum in *Vita Severi*, c. 9 significare, quod Severus non nisi post alterum prælium in angustiis Cii et Nicææ ad senatum hac de re scripsit. Sed Præterea, quod de Spartiano discrepat aliquantum in narranda hac re cæteris, iisque primariis scriptoribus, nec nisi de prima alteraque pugna loquitur in isto loco, negari vix potest, quoniam cognomen imp. III, IV, V, cum diverso plane *Trib. Pot.* numero conjungitur, hoc *Trib. Pot.* signo indicari annos eos quibus ipsam ab hostibus victoriam ter reportavit.

adoriretur; quod ipso confirmari posset Herodiani silentio, qui de his gentibus isto tempore victis nihil habet omnino. Itaque hæc prima lex sanciat. ante finem ann. CXCVI Severum contra Albinum non fuisse profectum (10).

108 § 9. — *Albinum ann. CXCVII, interfectum fuisse, probatur secundo a tempore expugnati Byzantii.*

Alterum nec mediocre telum ad hanc rem exsequendam existimari debet tempus, quo expugnatum Byzantium est. Namque hoc Dio ait, l. LXXIV. c. 14, p. 1254, occupatum esse a Severi militibus, cum is in Mesopotamia commoraretur, hoc est postquam Nigrum superaverat, ac prius quam pergeret adversus Albinum. Atqui Byzantinos fame demum in deditionem redactos esse, cum tres integros annos fuissent in obsidione, idem Dio memoriae prodidit lib. cit. c. 11, p. 1252; quare cognoscemus annum, quo Severus in Mesopotamia versatus est, cum viderimus, quando ista obsidio exordium sumpserit. Sed ejus initium conjunctum arbitror cum initio ipsius expeditionis Severi contra Pescennium ann. CXCIII, quo intelligi potest ex eo quod vix est credibile, Severum, cum Nigro occurreret, a tergo relicturum fuisse fortissimam urbem, quam ipsi Nigri milites tenebant, et quo adversis rebus se recepturi fuissent; idemque cum re ipsa optime consentit. Fac scilicet mense fere Septembri ann. CXCIII Severum hujus oppugnationis initium per milites fecisse (Roma enim, Junio pene præterlapso, discesserat § VIII, n. 7): incidet sane expugnatio ipsa, si post triennium integrum facta est, in Septembrem ann. CXCVI, quo tempore Severum in Mesopotamia fuisse apparet ex iis quæ in superioribus dicta sunt. Quam ob rem non est necesse, ut a nativa potestate verborum *Ἐπὶ δὲ τὸν τρίτην χρόνον* recedamus, quo se a Tillemontio adduci passus est *Moshemius ὁ μακαρίτης*, cujus interpretatio, ni fallor, vi quidem verborum non facit satis. Itaque

(10) Atque hic nos non audeamus plura ex ordine rerum gestarum, quas commemoravimus, deducere, sed postea dabimus. Judicari autem ex dictis potest de eo, quod placuit Moshemio τῷ μακαρίτη (in laud. diss. § 21) ann. CXCIV, periisse Nigrum ann. CXCIV; legato in Galliam ad interficiendum Albinum a Severo missos, et hoc anno prope exeunte insidias eorum deprehensas fuisse; quo facto ann. CXCVI, citissime in Galliam Severus venisset, Vix crediderim (nam de tempore præliorum jam dixi, quid sit sentiendum) Legatos istos integro fere anno acquievisse, antequam litteras Albino tradidissent, et, cum ann. CXCIV. prope exeunte demum detectæ hæ fuissent insidiæ, Severum, qui currenti similior quam proficiscenti recte dicitur a Moshemio, vel integrum fere annum CXCVI otio transigisse, vel Albino tantum concessisse temporis, ut vires colligeret; cum ad veritatem si multo propensius, si quis dicat, quod ann. CXCVI prope vertente Severus profectus sit adversus Albinum, neque multum temporis prætermiserit, quo bello dimicare cum Albino potuisset.

(11) Aliam viam ingressus est Moshemius, § 22. Namque ann. CXCVI inquit expugnatam esse Byzantinorum urbem, hanc vero, Herodiano teste lib. III,

A cum mense fere Septembri in Mesopotamia versatus fuerit Severus, nisi ann. CXCVI, jam in finem inclinato in Galliam venire non potuit. Neque vero posteaquam in Mesopotamia Severus fuerat, usquam legimus eum contra Osroenos, Adiabenos, Arabesque fuisse profectum; hos enim, teste Dione l. LXXV, c. 3, p. 1257, cum Nisibi, in urbe Mesopotamiæ, Severus otium sibi daret, Laternus Candidus atque Lætus, Severi duces, subegerunt. Unde efficitur, famam de seditione Albini ad Severum in Mesopotamiam fuisse allatam. Enimvero non abhorret. Severum, qui celeritate consilii imprimis utebatur, statim devicto Nigro misisse, qui Albino, occasione allatarum litterarum, insidias facerent, et hæ quidem repente detectæ sunt: quocirca magis apparet, fere anno CXCVI vertente Severum in Galliam concessisse (11).

109 § 10. — *Probatur tertio, ex anno, quo Caracallus Cæsaris dignitatem e senatus consulto accepit.*

Sed ista quidem ut nondum dant certam viam accurate cognoscendi annum Albino fatalem, propterea quod nondum apparet quandiu ista de summa imperii dimicatio duraverit, magis, opinor, nobis scrupulum eximet tempus dignitatis Cæsareæ Caracallo collatæ, ex quo efficietur, Albinum ann. CXCVII, periisse (12). Sunt enim antiquitatis monumenta quædam, qualia Pagius (in *Critica Annalium Eccles. Cæsaris card. Baronii*, sec. II, ad ann. CXCVII, num. 2, edit. Paris, 1689, p. 88), exque Gutherio Moshemius attulit in diss. laud. § 23, in quibus Laterano et Rufino Cuss. Caracallus Cæsar ex senatusconsulto Destinatus vocatur. At illo cognomine quamvis jam Caracallus a patre tum exornatus fuisset, cum Severus adversus Albinum proficisceretur (V. Spartianum, in Severo, c. 10), istud tamen nusquam reperimus a senatu confirmatum esse prius, quam victor Severus Romam, prostrato Albino, rediisset; tum enim Severum

c. 6, nondum fuisse in potestatem imperatoris redactam, cum Albino occurreret; igitur eum esse contra Albinum anno CXCVI profectum. Quod argumentum, haud nego, esse majorem vim meo habiturum, nisi Herodiani verba pugnarent cum iis, quæ tradita sunt a Dione Cassio, qui Severum ait nuntium de capto Byzantio in Mesopotamia accepisse. Atque is merito audiendus est, et repudianda Herodiani auctoritas, quod jam egregie monuit V. C. H. S. Reimarus in not. ad Dion. Cass., p. 1252, § 70, et 1256, § 1.

(12) Usi sumus ad hanc rem efficiendam dignitate Caracalli Cæsareæ, cum Moshemius maluerit ad eam rem dignitatem Augusti Caracallo collatam adhibere. Sed istius Clarissimi Viri partes deserere hic satius est visum. Nam, p. 66, Caracalla, inquit, Augusti dignitate ornatus est eo anno, qui prælium Lugdunense est consecutus. Itaque cum constet, eum hanc ann. CXCVIII accepisse, Albinus ann. CXCVII occubuit. Hujus argumenti, dubito fere, an superior propositio ex omnibus, quos habemus, scriptoribus sit manifesta, nisi eadem esse censeatur cum altera de ejus dignitate Augusti ann. CXCVIII suscepta, quæ consenti cum omnibus ejus rei significandæ monumentis.

legimus Cæsarem Bassianum filium suum Antoninum appellari jussisse (ap. Spart. l. c. 14). At enim Lateranum et Rufinum consules fuisse ann. p. N. C. CXCVII, docent fasti universi; itaque sit hoc, Albinum eodem anno (et xi quidem Kalend. Mart. quemadmodum habet Spartianus, l. c. c. 2) cum vita imperium amisisse. Quæ cum ita sint, patet quod efficiendum promisimus, ex hac occasione plebi ad Christianos vexandos post Albini interitum nata, istas priores Christianorum calamitates ann. CXCVII initium cepisse.

§ 11. — *E loco quodam Tertulliani ad Scapulam, qui cum alio Spartiani confertur, ostenditur anno CXCVII, initium cepisse priorem hanc vexationem Christianorum.*

Accedimus ad alterum argumentum, ex quo initium istius tumultus a plebe excitati definire volebamus, locum istum quidem superius § 6 productum e libro Tertulliani *ad Scapulam*, in quo Severus dicitur, « Clarissimas feminas clarissimosque viros sectæ Christianæ non modo non læsisse, verum et exornasse testimonio, populoque in Christianos furenti restitisse. » Quod cum Severus non fecerit eo tempore, quo jam edictum opposuerat religioni christianorum, quemadmodum ibi disputavimus, assignandus est ei rei annus, quo Severus nondum hac lege 110 molestus fuerat. Neque is tali modo clarissimis quibusdam hujus familiæ hominibus tum videtur gratificari voluisse, cum, victo Albino, bellum Parthis aliisque Orientis gentibus intulisset, a quo perfecto non rediit prius, quam hoc idem edictum adversus Christianos promulgasset. Namque tum quidem tot erat bellis cum fortissimis nationibus implicatus, ut credi vix possit, eum de istiusmodi rebus cogitasse. Sed verba etiam Tertulliani sunt ea, ut facile appareat, Severum non has quidem, sed alias tamen feminas, virosque clarissimos eo tempore læsisse, a quibus is Christianos cupiebat discerni. Atque ego non video, ad quale tempus possit vis istis illata referri, nisi ad id, quo *interfectos* Spartianus refert (in Sev. c. 12) *innumeros Albini partium viros, inter quos multi principes civitatis, nullæ feminæ illustres fuerunt*; propterea, quod ista in re inter hoc scriptores est vel in verbis quædam similitudo. Ego vero vix dubito, quin Severus horum Christianorum quasi tutelam susceperit, eosque ornaverit testimonio tali, quo doceret, eos non esse ex amicis Albini, ne populus, causam Imperatoris præ-tendens, hos Christianæ religioni addictos insequeretur, raperetque in iudicium, quibus, nisi quod Christiani essent, aliud nihil vitio verti poterat. Verum igitur sit illud, statim post mortem Albini, et ante Severi profectionem contra Parthos, l. c. ann. CXCVII populum Christianos vi aggressum fuisse.

§ 12. — *Idem demonstratur ulterius ex ætate Apologetici Tertulliani, cæterorumque librorum, qui eum antecesserunt.*

Denique et hoc non leve est argumentum nostræ

sententiæ, quod appareat, *Apologeticum* Tertulliani non posse litteris mandatum esse, nisi ante illas leges Severi; de qua re nemo dubitare potest, qui cogitate hunc libellum tractavit. Sed poterit ex iis, quæ postea disputabimus, nullo negotio intelligi, istam defensionem veterum Christianorum ætate inferiorem esse libris ejus *ad Martyres*, *de Spectaculis*, atque *de Idololatria*. Vicissimque me spero ita effecturum, quod istæ religionis Christianæ vindiciæ scriptæ sint sub initium ann. CXCVII, ut nemo vel mediocri in his iudicio præditus de ista re dubitare possit. Quare tum apparebit, libros *de Spectaculis* atque *de Idololatria* nulli alii anno posse assignari, nisi ann. CXCVIII. Enimvero Tertullianus martyres proprio libello ad constantiam concordiamque hortatus est prius, quam se accingeret ad scribendos hos duos, quos diximus, libros. Itaque necesse est dicere, librum *ad Martyres* fere ann. CXCVII in lucem editum fuisse. Quæ una res nostram sententiam de anno, quo hæc superior vexatio Christianorum incepit, ponit extra omnem dubitationem. Namque hi, quibus librum obtulit, jam fuerant propter religionem Christianam in vincula coniecti, *martyresque* isti *designati* argumento sunt, tum deorum cultores vim Christianis intulissæ. Sed obiter hæc fere; nunc plura de libris his ipsis dabimus.

§ 13. — *Ætas ipsa librorum hujus generis definitur ita, ut liber ad Martyres ann. CXCVII sit exaratus. Hoffmanni conjecturæ exploduntur.*

Est igitur inter hujus generis libros is primus, quem Tertullianus *ad Martyres* perscripsit. Cujus libri argumentum ipsum jam tum susceptas adversus Christianos inimicitias demonstrat; est enim *designatis martyribus* dictum (coll. c. 4); modo constituendum est id, fuerintne isti ante, an post Severi edictum in carcerem coniecti; atque illud mihi magis placet pluribus de causis. Primum, quoniam christianos non *imperatoris*, sed *proconsulis* iudicia sustinere dicit c. 2. Quod quidem, haud nego, dici etiam a Tertulliano potuisse, si præsides adhibiti fuerint ab imperatore legibus contra Christianos dimicante, propterea quod præsides eas exsequebantur in provinciis: sed tamen ex eo primum oritur haud inepta suspicio, ipsa hac violentia eo tempore præsides magis usos fuisse, quam ipsum Augustum. At si istud argumentandi genus videatur in utramque partem posse disputari, hanc controversiam dirimit haud dubie id, quod est ad calcem nostri libelli, ubi, *Ad hoc quidem*, inquit, *(patiendum in causa Dei) vel præsentia nobis tempora documenta sint, quantæ qualesque personæ inopinatos natalibus et dignitatibus et corporibus et ætatibus suis exitus referunt, hominis causa; aut ab ipso, si contra eum fecerint, aut ab adversariis ejus, si pro eo steterint; quod pertinere ad tempus, quo ab æmulis imperii Severus tutum redderet orbem Romanum, nullo modo dubitari potest. Nam eum sublatus e medio esset*

Albinus, tum maxime Severum animadvertisse in hos, qui steterant a Nigri Albinive partibus, tantum ignorant ii, qui loca superius adducta haud intellexerunt. Ex quo non minus licet cognoscere, quo modo potuerit Tertullianus dicere (c. 2) hos designatos *martyres*, quibus, nostrum libellum componendo, aliquod afferre allevamentum voluit, *non participare solemnes nationum dies, neque cædi spectaculorum clamoribus*. Quanquam enim me non prorsus præterit, ludos etiam editos fuisse eo tempore, quo superior Severus a Parthis cæterisque barbaris rediisset; facit tamen hoc ipsum argumentum, quod ad erigendos martyrum animos petit a viris clarissimis, qui idem experti erant fatum, ut Indos intelligamus eos, quos editos noximus propter victoriam a Nigro. magis etiam ab Albino reportatam. Cæterum ego non dubito primum locum nostro libello vindicare inter eos, quorum ætas certa quadam ratione cernitur, propterea quod Tertullianus non modo commemorat mutuam candidatorum Imperii adversus partis contrariæ socios violentiam, quam rem dici non potest extitisse, nisi eodem anno quo periit Albinus, hoc est ann. CXCVII, sed etiam mentionem injicit calamitatum, quas subire Christiani, tanquam earum, quæ nunc quidem initium ceperint; cæterique omnes libri, quidem scribendis occasionem hæc temporum perturbatio dedit, Christianos **112** ostendunt jam multis cruciatibus tormentisque exagitatos. Neque ego nunc vereor, ne hunc libellum in numerum eorum referant nonnulli, quos Tertullianus composuit, cum ab amicitia orthodoxæ Ecclesiæ se removisset; ipsa enim libelli ætas id quidem non permittit, si verum est id quod diximus alias, § 3, Tertullianum huic ante ann. CC bellum non intulisse. Qua in re videmus Hoffmannum a nobis, ut solet, dissentientem, sed ad opinionem suam confirmandam usum argumento tali, ex quo magis appareat id quod nos contra volebamus (diss. cit. § 10), videlicet martyres istos, ad quos est oratio Tertulliani directa, existimat partim orthodoxos fuisse, partim Montanistas; idque effecisse, ut dissensio nata sit inter eos, quam ex animis tollere conatur Tertullianus sub libri initium. Sed ad uniendos eos *opus erat hortatore*, inquit, *Hoffmannus, qui utrique parti bene cuperet, qualis erat Tertullianus Montanista, et in catholicos quidem sæpe peracerbus, neque tamen eos ita ut hæreticos perosus*. Audio. Sed ut utraque pars inimicitias deponat, certe non requiritur ut is qui pacem conciliare studet, utrique dissentientium faveat. Illud nimirum necesse est potius, ut dissidentes inter se, cum eo qui pacem conciliat concordent. Planius dicam. Contat ex scriptore nescio quo, cujus verba habet Eusebius E. H. v, c. 16, p. 232 edit. Cantabrig. Readingi, eos qui puriori Ecclesiæ addicti erant, adeo contempsisse Montanistas, ut, si casu conjecti cum ipsis fuerint in vincula, semper a Montanistis dissenserint, atque de-

tretractaverint eorum societatem. Idem vero non potest de Montanistis dici, cum ejus rei nec ulla exstent vestigia, quin potius ipse Tertullianus, etiam in libris iis quos popularis Ecclesiæ doctrinis opposuit, Psychicos ab hæreticis subtiliter distinguat; nec ad ullam rem, quæ credendorum a Christianis regulam attingerent, discordes esse Montanistas et orthodoxos confirmet. Fac igitur, tum jam Tertullianum secessionem fecisse ab orthodoxorum decretis, cum librum conscriberet; potuitne bona cum spe tentare pacem inter dissidentes captivos restaurandam? Non admodum puto. Abhorruisset enim fere a consuetudine eorum inter captivos qui orthodoxæ Ecclesiæ se socios dicebant, sequi præcepta hominis cujus sectam detestabantur vehementius. Contra ea, si tanquam civis purioris Ecclesiæ hæc scripsisse dicitur Tertullianus; istud certe odium dici non potest impedimento fuisse, quominus et montanistæ ea, quibus moniti essent, amice accepturi fuissent. Imo vix mihi persuadeo, Tertullianum ad pacem martyribus commendandam usurum fuisse hoc argumento cap. 1, quod, si paci cum alii studerent, possent forte aliquando et aliis pacem conferre; cum sciant omnes, qui ejus librum *de pudicitia* legerint (c. 22), quam acerbe de isto more dandi pacis libellos judicaverit. Denique exemplo hominis auctorati, quod est in nostro libello c. 5, non minus, quam in primo *ad Nationes* libro c. 18, non est, quod diu immoremur. Sit sane **113** librum nostrum recentiorum esse illo, quis dicet ea de causa nostrum esse Montanismi suspectum, nisi jam certo constet id, quod falsitatis postea convincemus, libros *ad Nationes* fuisse a Tertulliano confectos, postquam cum Montanistis familiaritatem contraxerat? Præterea si Hoffmannus sibi licere putavit, ut nostrum libellum posteriorem esse istis libris diceret; nobis pari jure licet, hos posteriores existimare nostro; idque eo magis, quo certius est, hunc subvexationis initium, illos in ipso quasi perturbationis æstu prodiisse.

§ 14. — *Liber de Spectaculis ann. CXCVIII conscriptus. Dubitationes Tillemontii, Hoffmanni et Dupinii solvuntur.*

Eadem tempestate, dubium non est, quin Tertullianus librum *de Spectaculis* ediderit. Ad quod efficiendum nisi uteremur alio argumento, quam hoc, quod illum librum excitaverit in eo quem de *Idolatria* scripsit cap. 13, perfacile esset intelligere, hunc ut minimum ann. CXCVIII, luci publicæ expositum fuisse, cum Tertullianus illum eodem fere anno cum Christianis communicaverit. Sed docet ipsum ejus in hoc libro conscribendo consilium evertendi istam opinionem, quod Christianis liceret interesse spectaculis, maxime tum edita *Spectacula* fuisse, quæ contempta a Christianis tanquam *expedito mortis genere*, deorum cultores dicebant (*de Spect.* c. 1). Quæ quidem valde dubito, an de aliis capi spectaculis possint, quam

de iis quæ propter Severi reditum victoriamque ab Albino reportatam, non Romæ solum, sed per provincias etiam (coll. c. 7) edita esse leguntur; qualia isto tempore habet Spartianus, in Severo, c. 14. Namque si Tertullianum ludos commemorare videmus (c. 16) *de natalibus et solemnibus regum et publicis prosperitatibus*, cumque dicere, nullos a cultu deorum immunes esse, *sub quocunque demum nomino et titulo ederentur*; id nempe quod diximus suspicamus, maxime inducti eo quod *præsides* dicat (c. 50) *persecutores Domini nominis, sævioribus, quam ipsi contra Christianos sævierint, flammis insultantibus olim liquescentes*; et alio quodam loco (c. 26) *quod in Christianos quotidiani leones expostulentur, ac decernantur persecutiones*. Igitur jam tum præsides vexabant Christi cultores; quibus pertinaciam in rejicienda spectaculorum voluptate objici usu venerat (c. 1). Enim vero diximus, § 7, in causis violandi Christianos eam fuisse habitam, quo hi sibi religioni ducerent venire ad ludos, ipsamque hanc sævitiam adversus eos jam ann. CXCVII exstitisse; quam ob rem ullum fore dubitamus, qui alio quam hoc aut sequenti anno scriptum esse *de Spectaculis* librum judicet. Atque ego non ignoro multos fuisse in ea opinione, quasi Tertullianus nostro in libello respexisset potius ludos sæculares, quorum memoriam tot nummis novimus celebratam, et ipse ad hanc sententiam inclinavit Tillemontius, accuratissimus, si a ratione chronologica discesseris, harum rerum interpres (*Mémoires pour servir à l'Histoire ecclésiastique des six premiers siècles*, tom. III, edit. Paris. 1701, in-4, p. 210). Sed isti opinioni, quo minus calculum adjiciamus, impedit primum hoc, quod Tertullianus præsides dicat auctores calamitatum in Christianos, ut abhorrens videatur ab ista cautione ac studio Tertulliani removendi a christianis omnem suspicionem neglectæ pietatis adversus Imperatorem. Itaque hac ipsa cautione alias Tertulliano ubivis adhibita, quam hic abesse videmus, adducimur in eam sententiam ut credamus, tempore editi hujus libelli nondum sceleris istius adversus Christianos participem fuisse Severum, qualis tamen fuit ann. CCIV, cum ludi isti sæculares ederentur. Deinde efficeretur ipsa hac dissentientium opinione, hunc librum scriptum esse a *Tertulliano*, cum transisset ad partes Montanistarum; quod longe secus est, ut mox videbitur, ac repudiatur ab ipsis his qui secus existimant. Neque vero aliorum, quam fere ad hujus anni CXCVIII initium, hunc librum referri par est, quoniam ante Maium anni præcedentis, vix credibile est, Severum Romam rediisse, cum sint post pugnam Lugdunensem (§ 10) multa adhuc ab ipso composita (Vid. Herodiani *Hist.*, I. III, c. 8, ed. Boecleri), unde fit, ut nec libellus *ad Martyres*, qui nostro est superior; nisi ad illius anni finem, scriptus possit dici. Cui si addamus id, quod suo loco docebimus, librum *de Idololatria*

posteriorem esse eo *de Spectaculis*, et eodem anno compositum, hæc nostra de ætate libri *de Spectaculis* sententia inde necessario intelligetur. Atque hæc eadem libri ætas demonstrat satis, non posse eum haberi in numero eorum, quos addictus sectæ Montanistarum Tertullianus conscripsit; huic enim adjunxisse se eum A. P. G. N. CC. supra disputavimus; neque ulla est ipsi libro impressa nota imbuti Montanistarum erroribus animi. At hic tamen libellus libro *de Corona* posterior est, quem nemo Montanismi signa habere negat. Ita fere Hoffmannus in diss. laud. § 7; a quo si rationem ejus rei postulas, nostrum prodiisse librum respondet, « cum pax Ecclesiæ non quidem Severi edictis, sed clamoribus populi et præsidum auctoritate sublata esset. » At eodem illo argumento adductus, cum animum appelleret ad scribendum librum *de Spectaculis*, Tertullianum plane existimo orthodoxæ familiæ sodalem fuisse. Namque vim argumenti contrarii universam in eo esse video quod in isto libro *de Corona*, c. 1, Tertullianus bonam longamque pacem Christianis adhuc fuisse dicat; cui quid respondendum sit, postea dabitur commodior dicendi locus. Sed istud a veritate alienum est, quod *de Spectaculis* liber scriptus sit post librum *de Corona*; cujus rei testem habemus ipsum Tertullianum plane contrarium, qui in isto *de Corona* libello, cap. 6, *Huic materiæ*, inquit, *propter suavitudines nostros, græco quoque stylo satisfecimus*; loquimur autem *de Spectaculis*, quæ ducta putat e diaboli disciplina. Et hoc ipsum jam *Allixium* commovit, ut nostrum *de Spectaculis* librum antiquiorem eo esse decerneret; cujus argumenti vim Hoffmannus vult frangere, quod de Græco libello sermonem esse 115 pronuntiat, negatque, idem de Latine propter rationes a se adductas sentiendum esse. Atque ego non inficior, Tertullianum de eo libro fuisse locutum, quem *de Spectaculis* olim Græce composuisset; sed neque illud potest esse obscurum, ante istum Græcum, Latine etiam eum commentatum esse de eodem argumento. Nonne enim is, qui de spectaculis Græce quoque se dixisse fatetur, idem hoc voluisse censendus est, se olim alia etiam lingua istud argumentum tractasse? de rationibus autem Hoffmanni in contrariam partem allatis, jam monui me postea dicturum. Neque est audiendus Dupinius, qui hunc quidem cum eo qui est *de Idolatria* circiter ann. CCII aut CCIII scriptum esse opinatur a Tertulliano jam ad errores Montanistarum proclivi (dans la *Nouvelle Bibliothèque des auteurs ecclésiastiques*, édit. de Paris, 1693, in-4, t. I, p. 91, et 108, not. 1). Qua in re deceptum eum esse suspicor natali Getæ Cæsaris, cujus meminimus mentionem fieri in Actis Perpetuæ et Felicitatis, quæ quidem creduntur eo anno mortem subiisse. Huic vero natalem putat a Tertulliano in libro *de Idolatria* indicatum, cujus rei, saltem in eo loco quem excitavit, nullum est vestigium, ac, si esset,

id nimirum cederet in disceptationem, intellexeritne Tertullianus natalem imperii an vitæ Getæ Cæsaris? Fit igitur stabile, hunc *de Spectaculis* librum editum fere fuisse sub ann. CXCVIII initium.

§ 15. — *Liber de Idololatria eidem anno asseritur. Tillemonii et Hoffmanni conjecturæ dispelluntur.*

Hunc excipit *de Idololatria* libellus. Quem cum Tertullianus scriberet, erant sane Romani occupati in eo, quo ostenderent lætitiâ summam de temporum istorum felicitate, eaque de causa ipsas jannas suas laureis exornaverant et multis lucernis (coll. c. 15). Id vero in honorem imperatoris factum esse, demonstrat omnis disputatio, quam subjicit Tertullianus super ista quæstione: an pietas imperatori debita requirat, ut christiani, ad declarandum de Cæsaris salute gaudium, se deorum cultoribus adjungant vario lætitiæ apparatu? Hæc, si quis quæsiverit, ad quænam tempora spectent, nullus ego dubito dicere: ad varia lætitiæ signa, quibus quasi Severo, e bello cum æmulis imperii reduci, Romani applaudebant. Namque ter legimus apud scriptores veteres istiusmodi quid factum sub Severi imperio: primum an. CXCIII, cum Severus, regnum occupaturus, Romam, interfecto Juliano, intrasset (Dio, apud Xiphilnum, l. LXXIV, c. 2, p. 1242 C); postea, cum victor ex Gallia rediisset, Albino prostrato (Herodian. l. III, c. 8; Spartian. in Severo, c. 12); denique in *decennialibus imperti sui*, cum reverteretur ex Oriente (Dio, l. LXXVI, c. 1, p. 1272; et Herod., l. III, c. 10); quod omne genus multis confirmari numeris potest. Atque primum illud haud potest a Tertulliano significari. Namque, ut hoc non dicam, si adhuc fuisset imperii æmulus, quem plurimi optabant, qualis Niger erat post mortem Juliani, vix negligentiam in ostendenda adversus novum Cæsarem impietate objici potuisse Christianis 116 (quod tamen factum apparet ex omni Tertulliani sermone); provocat certe Tertullianus ad suum *de Spectaculis* librum, quem diximus demum ann. CXCVIII scriptum fuisse. Neque vero quis debet hære in eo, quod non de Græco hujus argumenti libro, sed de Latino loquatur; nam nostrum libellum eum scripserit Latine, haud dubito quin, si Græcum *de Spectaculis* librum voluisset denotare, illum designaturus adjecto quodam verbo fuisset; atque nos jam diximus a Græco posse ad Latinum jam scriptum absque errore argumentari. Neque etiam postrema sententia videtur admittenda, quæ istam publicam lætitiâ transferre vult in *decennialia Severi*. Nolo nunc disputare de eo, quod pugnet cum hac opinione ipsa hujus libri ὀρθοδοξία, quam ei postea vindicabimus; sed est tamen aliquis suspitioni locus, eo tempore in Christianos adhuc magistratus fuisse collatos. Namque istam quæstionem quatenus ejusmodi officium progredi deberet in suscipienda religiosa aliqua consuetudine quæ ad deorum cul-

tum paulisper accederet, dubito an tractasset Tertullianus, si quidem tum Christiani admissi ad magistratus non essent. Sed quidem haud nego, me subdubitare, quod amplius communicata cum Christianis fuerint officia publica, cum jam Severus edictum de religione Christianorum non recipienda tulisset. Restat igitur alterum quod diximus celebrationum genus, quod post Severi ex Gallia reditum exstitisse perspicuum est. Cujus sententiæ novum aliquod argumentum, neo istud profecto contemnendum, peti potest ex eo, quod Tertullianus isto, quo librum hunc scripsit, tempore astrologis nuper admodum Urbem et Italiam interdictam esse commemorat, c. 9. Quod quando sit factum, ex Spartiano non minus discere licet, quam ex ipso Tertulliano, Primum, audiamus nostrum, *Apolog.* c. 33: *Sed et qui nunc, inquit, sceleratarum partium socii aut plausores quotidie revelantur. . . . quam recentissimis laureis postes præstruebant? Quam elatissimis et clarissimis lucernis vestibula nubilabant? . . . Non ut gaudia publica celebrarent, sed ut vota propria jam edicerent in aliena solemnitate, . . . nomen principis in corde mutant. Eadem officia dependunt, et qui astrologos et aruspices et augures et magos de Cæsarium capite consultant.* Sed in hoc *Apologetici* loco hæc gaudii publici signa edita olim a sceleratis fuisse Tertullianus dicit, quæ in libro nostro *nunc* fieri planissime indicat. Est igitur iste *de Idololatria* libellus ante *Apologeticum* scriptus, adeoque ante initium anni CXCIX, ut postea apparebit. Ego vero haud inepte suspicari videor mihi, pulsos Roma Italiaque astrologos tum fuisse, cum a multis de salute Cæsaris fuissent consulti. Atque hi, qui tale quia sciscitati erant ex magis, capitis damnabantur eo tempore fere, quo Severus proficiscebatur adversus Parthos, hoc est ann. CXCVIII. Quod intelligitur e loco quodam Spartiani in *Vit. Sev.* c. 15, quem, quoniam non satis est excussus ab aliis, hic subjicio: *Postquam Severus Parthicum bellum suscepit, trajecto exercitu a Brundisio, continuato itinere venit in Syriam, Parthosque submovit. 117 Sed postea in Syriam rediit, ita ut se pararet ac bellum Parthis inferret. Inter hæc Pescennianas reliquias, Plautiano nuctore, persequabatur. — Multos etiam, quasi Chaldæos aut vates de sua salute consulissent, interemit, præcipue suspectos unumquemque idoneum imperio.* Istum locum si conferamus cum eo quem modo ex Tertulliano recitavimus, apparet utrumque scriptorem, cum loquatur de reliquiis adversariorum Severi perquisitis, ipsum etiam tempus, quo ista contigerint, definire: quod secus est in enarrando altero de adhibitis in consilium astrologis. Sed quemadmodum illud nobis dat viam certam inveniendi veram ætatem *Apologetici*; ita hoc quidem nos docet, eos qui magos de salute Cæsaris percunctati fuerant, fere eodem tempore fuisse extinctos; ex quo saltem intelligitur id quod vole-

bamus, nostro in libro Tertullianum de altero celebrationum genere sub Severo fuisse locutum. Quanquam, si velimus istam rem quærere subtilius, et adhibere legem, e qua ordinem in rebus gestis narrantis a Spartiano plerumque observatum judicandum esse experimento didicimus (quam longum est hic luculentius exponere): cognoscere licebit, quod ista supplicia eorum, qui magis usi sunt ad intelligenda imperii Severi fata, non necessario posteriora habenda sint supplicis constitutis in amicos Nigri superstites. Itaque cum hæc extiterint ann. CXCVIII, ut dicemus loco, illa haud inepte assignari possunt anno præcedenti. Quæ cum ita sint, patet [ad annum CXCVIII librum *de idololatria* pertinere. Atque hic ego non puto necesse esse, ut respondeatur ad ea, quæ voluit Tillemontius, hunc librum scriptum esse a Tertulliano postquam ipse novæ alicujus sectæ auctor extitisset. Quod absque ratione omni defenditur, et est ab Hoffmanno confutatum diss. cit. § 8, p. 34, qui argumentis, e quibus eruenda est libri ætas nobiscum fere consentit, ita tamen, ut Tertulliano Montanista illum existimet scriptum. Quæ quidem opinio stare non potest, si verum est id quod superius probatum dedimus, non nisi ann. CC eum se contulisse ad disciplinam Montani. Neque ad eam asserendam bene Hoffmannus adhibuit locum Tertulliani ipsius (*de Idolot. c. 22*): *Multi dicunt, Nemo se debet promulgare*; quem vult indicasse, quod fuerit jam tum inter Montanistas et orthodoxos quæstio agitata de fuga in persecutione. Nempe ipsa series orationis de omni negatione fidei sermonem esse docet, neque de fuga unice; et ex antiquissima veterum christianorum historia, veluti ex Ignatii ac Polycarpi exemplo, apparet, diversas inter ipsos purioris doctrinæ Christianos ea de re fuisse sententias; sed ortam hanc orthodoxos inter et Montanistas disputationem ex facto militis qui coronam lauream repudiavit, adeoque hunc librum post eum qui est *de Corona* scriptum esse; id vero est hariolari, non probare; quale genus argumentandi debet ab omni disputatione alienissimum esse.

§ 16. — *Apologeticus anno CXCIX compositus demonstratur.*

Sequitur elegantissimus *Apologeticus*, quem librorum 118 Tertulliani et doctrina et candore præstantissimum audeo dicere. Cujus ætas tametsi copiose disputata sit ob omnibus, qui cæteros etiam libros non tetigere, maxime a Moshemio, elegantissimo viro, cui hoc in genere primæ debentur; tamen post istam messem licet spicas quadam colligere, atque, prætermittis iis quæ doctissime sunt dicta ab eo, brevissime quam pos-

(13) *Apol.*, c. 37: Quoties suo jure nos inimicum vulgus invadit lapidibus et incendiis? Ipsiis Bacchanalium furiis nec mortuis parcunt christianis, quin illos de requie sepulturæ avellant, dissecant, distrahant. Et c. 35: Nulli magis de postulatōres

sumus, veluti per gradus ascendendo, quæ ista de re dicenda habemus, exponere. Primum igitur nemini qui fuit in eo libro tractando cum cura aliqua versatus, potest esse obscurum, isto tempore nondum fuisse legem [Severi contra Christianas emissam. Namque, hunc librum offerendo Præsidibus, quis credet Tertullianum ab iis expectare potuisse, ut iram adversus Christianos conceptam non mitigarent solum, sed plane depōnerent, dimitterentque eos innocentes? si tamen præsidibus agendum fuisset secundum Severi leges a quibus nec licebat, vel latum unguem recedere; præsertim cum constaret, quanta acerbitate usus olim fuisset adversus eos, quos intellexerat officio judicis haud bene defunctos (V. Spartianum, in Sev. p. 8). Neque vero mirum cui videri debet, si præsidēs cum plebe soli injuriosi fuerunt [in Christianos, quam ob rem non ad Cæsarem ipsum Tertullianus provocaverit, neque Christiani sese receperint in ejus tutelam. Etenim si Christiani, occasione eorum qui propter Nigri Albinique amicitiam plectebantur, auctore Plautiano, omne calamitatum genus sustinuerunt; talis ad Cæsarem provocatio, propter summam Plautiani, Prætorio Præfecti, auctoritatem locum non fuisset habitura; ne tum quidem, si facta esset ad ipsum Plautianum, impotentissimum crudelissimumque hominem. Præterea quomodo, si vel maxime Plautianus auctor tanti sceleris in Christianos non fuerit, quomodo, inquam, a Severo, infinite et aurum et cædem hominum innocentium ac seditionis suspectorum concupiscente, impetrari auxilium potuisset adversus plebis furiosæ impetus? Quam verendum erat potius, cum nondum publicas cum Christianis inimicitias suscepisset, admonitum libellis Christianorum, eo progressurum fuisse, ut etiam mala, auctoritate sua præsidum furorem confirmando, augeret? Hac igitur re constituta, dicere necesse est sane, quod *Apologetico* scribendo occasionem dederit facta a plebe Christianorum perturbatio. Atque quorundam locorum Tertulliani (13) vis ita est manifesta, ut abso num plane sit, aliud ibi quid, quam eam rem quærere. Unde fit, ut neque dici Tertullianus possit hanc Christianorum defensionem tradidisse præsidibus, nisi cum annus CXCVII suam jam summam complevisset; propterea quod horum motuum originēs isti anno idoneis argumentis vindicavimus. Itaque nec opus est isto loco (*Apolog. c. 35*). 119 quo inter hostes imperii Cassios, Nigros Albinosque Tertullianus retulit, ad ascerendam *Apologetici* ætatem nece Albiniana posteriorem; continet tamen is ipse locus vestigia quædam non admodum obscura, quibus insistentes ætatem quam *Apol.*

christianorum quam vulgus. Plane cæteri ordines pro auctoritate religiosi ex fide: nihil hosticum de ipso senatu, de equite, de castris, de palatiis ipsis spirat.

getico constituimus tribuere, accuratius invenire possumus. Nihil jam de congiaris ab imperatore populo datis; nihil de die solemni principis omni lautitiarum apparatu celebrato; nihil de votis pro imperatoris salute susceptis dicemus: sunt enim hæc, vel non apta satis ad rem exsequendam, vel a Moshemio jam elegantissime disputata. Unum locum excutiamus, et eum quidem superius in medium productum (§ 15), propterea quod et is rem planissime conficit et movet nos, ut ab istius doctissimi viri sententia paululum difflctamus. Ait igitur Tertullianus, *scelestorum partium socios aut plausores, post vendemiam parricidarum racemationem superstitem, quotidie revelari*; ait etiam, *quosdam Astrologos, Augures, Magos de Cæsarum capite consuluisse*. Eodem conjunxit Spartianus, effecitque ista similitudo, quæ utriusque scriptoris loca excitata intercedit, ut utrumque eadem plane tempora respexisse dicerem. Sed quoniam nec Tertullianus consultationem magorum plane refert in eadem illa tempora, in quæ reliquias amicorum Nigri perquisitas, nec Spartianus, ubi tempus diserte non definit, ordinem rerum accuratissime sequitur; fit, ut nunc mittamus ea, quæ de consultis magis apud utrumque leguntur. At alterum sequamur iudicium temporis, quo scriptus *Apologeticus*, videlicet istud studium Plautiani, protrahendi omnes eos, quos suspectos dicebat aversæ a Severo voluntatis. Hos, Spartianus ait, persecutum esse Plautianum interea, cum Severus Parthos adortus fuisset, rediissetque in Syriam, ut se pararet ad bellum Parthis majori cum vi inferendum. Enimvero credibile est, Severum fere post medium ann. CXCVIII, fuisse adversus Parthos profectum (14): quorum impetus cum aliquantum repressisset, in Syriam rediit forte, ut ibi hiemem transigeret. Ubi cum pararet ea, quæ necessaria videbantur ad Parthos bello persequendos, Plautianus investigavit eos, quos superstites noverat e Nigri amicis; quod igitur fere factum est sub anni CXCIX initium. Quare nullus ego dubito, quin sententia Moshemii, qua ann. CXCVIII medio hunc librum exaratum esse existimat, relinquenda sit ista in re, propterea quod tum modo adversus Parthos profectus est Severus, atque Tertullianus non de extinctis Albinis, sed Nigri amicis loquitur, qui erant adhuc post Albinianos superstites, sed neque tempore isto, quod diximus, posteriori facta esse videtur hæc inimicorum Severi pervestigatio; hoc enim pugnaret cum eo, quod jam ann. CC Tertullianus Montanistarum partibus accessit, scripsitque ante hanc factam ab Ecclesia secessionem libros *ad Nationes et de Testimonio animæ*, 120 qui ne minimam quidem dant Montanismi suspicionem, et sunt *Apologetico* superiores; quod de libro super

(14) *Profectio Augusti* conjungitur apud Mediobarbum ad a. c. 199, p. 172, et apud Vaillantium in Num. imp., vol. I, p. 113, cum Tr. P. VI. ann.

aninæ testimonio haud dubium est, ac *de libris ad nationes* probabile admodum. Neque nunc credo fore qui putent Tertullianum tum Montanistam fuisse, cum *Apologeticum* componeret. Etenim nisi xavelint fingere cum *Havercampo* V. C. (in præfat. ad editionem *Apologet.* Tertull.) Tertullianum bis hanc *Apologiam* paululum immutatam edidisse, argumentis nostris cedant necesse est, quibus eam superiorem esse Severi edicto probavimus. Atque ego opinionem Havercampi non probo, cum lectiones quædam textus hujus libri discrepantes istam rem efficiant satis; mihi que ex Eusebio quidem H. E. II, cap. 2, constet, quod Tertulliani *Apologetia* Latine scripta sit, postea Græce conversa, sed quod bis edita sit, et immutata quidem, nullo modo. Quod si igitur concedant, *Apologeticum* Severi edicto esse antiquiorem: eos profecto oportet contra nos, si possint, certioribus argumentis pugnare, quam iis, quibus sententiam a Moshemio demonstratam Hoffmannus impugnavit, quæ nihil firmitatis habere egregie commonstravit Moshemius in Addendis ad vol. I diss. suarum *Hist. Eccles.* p. 741-48. Atque nos ipsi alteri Hoffmanni argumento suo loco respondebimus, alterum vere monemus cum ipsa Hoffmanni sententia pugnare (lubet enim hos Moshemianæ responsioni adjicere). Nam si vera sunt etiam quæ de cultu Serapidis Romæ per Severum restituto Hoffmannus dicit, facta esse ea tum demum, cum Ægyptum, devictis Parthis, peragrasset, hoc est anno CCII; concidit id, quod antea decreverat ante Severi edictum scriptum *Apologeticum* esse; quoniam ante ann. CCII Romam Severus non rediit, et tamen ann. CCII edictum adversus Christianos promulgatum fuisse, nemo unus vocare in controversiam potest.

§ 17. — *Libri duo ad Nationes anno CXCIX scripti.*

Narrat in *Apologetico* suo Tertullianus (cap. 16) *proxime* fuisse quemdam, qui imaginem togatam, auribus instructam asininis, altero pede unguatam, addita inscriptione, *Deus Christianorum onochœtes*, proposuerit. Idem *nuper* factum esse refert in *priore ad Nationes* libro c. 14.; quod argumento esse potest, eodem fere tempore cum *Apologetico* utrumque *ad Nationes* librum editum fuisse, atque ita, ni fallor, ut post eum hi lucem viderint. Utrumque, inquam; verba enim, quibus librum posteriorem orditur, statim eum priori subjectum ostendunt post *Apologeticum*: tum quoniam illud *proxime* videtur brevius temporis spatium designare, quam *nuper*; tum, quoniam verisimilius est si quis dicat Tertullianum primum præses compellasse, quorum auctoritas major esset animusque tractabilior quam populi. Atque sunt præter

CXCIX medio. Sed apud illum p. 273, alius numerus habet Severi Tr. P. VI, cum cognomine Par. Ar. Ad. signisque victoriae aliis.

hæc non pauca, quibus eorum ætas multo superior edicto Severi intelligi possit; a quibus enumerandis me nunc quidem contineo, sed utor tamen ad hanc rem duobus argumentis. Unum est, quod isti libri sint populo in primis destinati; alterum, quod victoriam a Nigro atque Albino tanquam non ita multo 121 ante reportatam significent. Nuspian præses alloquitur, ut fecit in *Apologetico*, sed unice populum, a quo memini Tertullianum alicubi etiam (v. c. l. c. 3) diserte præses distinxisse. Deinceps hos, ait quibus dicavit istos libros, accusasse Christianos (l. i. c. 20); quod quidem convenire video in præses, tamen multo magis refertur ad plebem. Denique ipsum cognomen *Nationum*, quod est in horum librorum epigraphæ, manifestum est a Tertulliano inditum esse iis, qui dediti erant cultui deorum; hic vero proprie plebem superstitiosam designat haud dubie, propterea quod pene eadem, quæ disputata sunt in utroque libello, jam præsidibus consideranda proposuit in *Apologetico*. Sed nuperæ stragis Nigri Albinique mentionem injicit hoc modo, ut *Syriam cadaverum odoribus spirare, Galliasque adhuc Rhodano suo non lavare* dicat; quod quid sibi vult aliud quam hoc, vix finem bello Severi cum Nigro atque Albino fuisse impositum? Quæ quidem omnia, istos *ad Nationes* libros non post edictum Severi aditos fuisse, sed ante, luculenter ostendunt, possuntque edocere omnes, non præter rem hos libros comites datos a nobis fuisse *Apologetico* Tertulliani, quippe quos ea de causa oportet scriptos esse, cum jam dimidia par ann. CXCIX fuisset conversa. Ex quo apparet, simul, ipsorum auctorem tum nondum abiisse in Montanistarum sententiam, siquidem id demum ann. CC contigit, neque inveniuntur in libris istis, quæ suspicionem Montanismi movere aliquantum possint. At unum hoc mihi animadversione dignum videtur in Hoffmanni argumentis, qui eidem similitudini insistens, quæ argumentum *Apologetici* horumque librorum intercedit, pronuntiat in contrariam partem non bene. Namque ea ejus opinio quæ in hoc versatur, quod libri ad nationes cum libello de testimonio animæ non differant ab *Apologetico*, nisi prolixitate, eademque defensionem, quam Tertullianus in *Apologetico* velut in pugnum compresserit, aliquanto latius explicent; ea vero nec recte se habet omnino, nec est ad rem efficiendam satis idonea. De ipsius argumenti conclusione nihil attingit dicere; est enim hoc satis disputatum a nobis, et adhuc quibusdam in locis disputabitur. Et quamvis in *Apologetico* fere similia tradat Tertullianus eorum, quæ fuerunt in libris *ad Nationes* exposita; multa tamen sunt in isto, quæ in his prorsus non exstant, et vicissim in his, quæ frustra in *Apologetico* quæruntr. Quod qui perspicere plenius velit, eum ad universum librum posteriorem remittimus, quod versatur in explodendis gentiliū diis: ubi si dicesseris ab ultimis libri

A sectionibus, nihil reperies, quod sit in *Apologetico* tractatum.

§ 18. — *Liber de testimonio animæ eidem anno asseritur.*

Stat mihi eadem sententia de eo libello, quem Tertullianus *de Testimonio animæ* conscripsit. Hunc equidem non nego æqualem esse libris *ad Nationes*. 122 Sed dubito an recte ab Hoffmanno, l. c., p. 34, dicatur altera quasi pars esse commentarii, quem in *Apologeticum* Tertullianus ediderit, cum libri *ad Nationes* priorem effecerint. Namque ista verba *Apologetici* c. 17, *vultis exanimæ ipsius testimonio comprobemus?* quæ ansam Hoffmanno ita sentiendi dedere, non ita comparata videntur mihi, ut possint lectores omnes ad hujus opiniois veritatem agnoscendam adducere, cum eodem illo loco Tertullianus et demonstrare se posse unum Deum ex ejus operibus dicat; de qua re tamen nusquam eum memini ex instituto disputare, saltem in libro tali, qui sit eodem tempore cum *Apologetico* scriptus. Certius hunc librum *Apologetico* æqualem esse verba decent ea, quibus in sectione quinta, p. 84, utitur Tertullianus: *Divinæ Scripturæ quæ penes nos vel Judæos sunt, multo sæcularibus litteris non modica tantum ætate aliqua antecedunt, ut loco suo edocuimus.* Hoc vero ubinam docuit, nisi in *Apologetico*? cap. 18 seqq. Quem cum sub initum ann. CXCIX, eos vero *ad Nationes* paulo post composuerit, anno isto pene expleto nostrum libellum edidisse censendus est. Neque id abhorret ab eo quod sibi in libello Tertullianus exsequendum sumpsit, *ut æmuli persecutoresque Christianorum veritatis et erroris in se et iniquitatis in eos revincerentur* (c. 1). Sed in alium, eumque posteriorem eo, quem diximus, annum conjiciendum hunc librum non puto. Etenim præterea, quod nulla in isto libro significatio Montanismi appareat, haud inepte quis dixerit, hunc veluti appendicem esse *Apologetico* librisque ad nationes adjectum; quoniam in eo disputata est paulo amplius doctrina Christiana. Neque ullus ejus generis liber adversus ineptum deorum cultum est a Tertulliano compositus, qui posset alii tempori vindicari, quam huic, quo ipsa violentia in Christianos requirebat demonstrationem summæ injustitiæ conspicuæ in superstitione ferro flammisque propaganda.

ARTICULUS III.

De libris Tertulliani, quorum et ætas et Montanismus constat.

§ 1. — *Liber de Corona anno CCI docetur conscriptus.*

In superiore disputationis parte satis expositum esse putamus de libris iis, quorum ætas et puritas doctrinæ certo quodam modo effici posse videbantur. Nunc sequitur alter locus, qui pertractabit eos, quorum ætas non minus constat, quam id, quod sint a Tertulliano tum editi, cum ad *Montani*

disciplinam se, relicta vetere, contulisset. Inter quos primum locum tenet liber *de Corona*, in cuius ætatem ut inquiramus paulo plenius, operæ videtur pretium esse eo magis, quo certius hic veluti *παραπήγμα* est, ad quod exigendi sunt cæteri omnes libri, si illud veniat in controversiam, utrum sint ante Tertulliani defectionem scripti, necne. Quae de re cum videamus doctos homines variis inter se dissidere sentiis, quibus impedivere magis veritatem inveniendam quam expedivere; candide dicemus, quæ veri similia videntur nobis, ac una utemur eaque prima libri sectione, e qua herui potest et ipsa scriptoris doctrina, et tempus, **123** quo istum librum in publicum protulit. Atque illam cuivis licet intelligere ex ista disputatione universa de fugiendis iis, quæ vel minimam suspicionem cultus commentitorum deorum excitare possent; ubi disserentem audiet Tertullianum, non eum quidem placidum, modestum, atque cedentem, sed austerum, sed vehementem, sed ira adversus secus sentientes mirabiliter incensum, ut fere solent ii, qui modo ad disciplinam aliquam progressi, plurimum sibi sapere videntur. Alterius enim sectæ pastores dum ait esse *in pace leones, in prælio cervos; eosque respuisse Spiritus sancti prophetias*, apparet sane Montani discipulum hic loqui, non communis Ecclesiæ sodalem. Namque his verbis et alius se gregis esse proficitur ac ii, quorum doctores impugnat, et quid suum adversus eos animum concitarit, perspicue indicat, nimirum illud, quod secum eadem Paracleti Montanistarum decreta non fuissent secuti. Hanc eandem libri sectionem iis verbis orditur, quæ fontis instar sunt, e quo omnis haurienda est ætatis notitia. Ita vero ille: *Proxime facta est liberalitas præstantissimorum Imperatorum, expungebantur in castris milites laureati. Adhibetur quidam illic magis Dei miles... solus libero capite, coronamento in manu otioso... Murmur tribuno defertur. Statim tribunus: Cur, inquit, tam diversus habitu? Negavis ille sibi cum cæteris licere. Causas ex postulat; Christianus sum, respondit.* Hujus militis factum cum cæteri Christiani improbarent, existimantes, eo tam bonam et longam pacem periclitari, contra nititur illud summis laudibus efferens Tertullianus. Atque in isto loco primum videmus ab eo liberalitatem imperatorum nuperrime factam commemorari, quos dubito an quis alios fuisse dixerit, quam Severum et Caracallum, utrumque Augustum. At enim in superioribus Caracallum dicebamus dignitate Augusti tum fuisse ornatum, cum Severus iter in Orientem adversus Parthos pararet, quo fere abiit post dimidiam partem anni CXCVIII conversam; et postea ostendemus, pacem, quam hic adduci

(15) Spartianus in Severo, c. 14.: « Profectus ad bellum Parthicum est, edito gladiatorio numere, et congiario populo dato, »

(16) Idem, c. 46.: « Harum appellationum causa donativum militibus largissimum dedit, concessa

A in periculum nonnulli credebant, esse eam, qua fruebantur Christiani nondum Severi lege publica exagitati, quam latam esse ann. CCII, constat inter omnes. Hunc igitur librum scriptum oportet esse in intervallo eo, quod ab anno sexto Severi ad nonum effluxit. In quo temporis spatio tres observari annos imperatorum liberalitate notatos: primum paulo antequam Severus proficisceretur in Orientem ann. CXCVIII. (15). Alterum annum CCI, cum is militibus suis, propterea quod Caracallum Augustum, Getam Cæsarem, dixerant, Ctesiphontem spoliandam tradidisset (16); tertium ann. CCII, cum Severus et Caracallus iter Ægyptiacum meditarentur (17). Horum **124** annorum primum statim hic intelligendum non esse defendo. Etenim disputari potest, utrum hoc gladiatorium munus et congiarium, quod habet Spartianus, idem sit ac illud, quod datum a Severo fuisse populo Herodianus refert (lib. III, c. 8, ed. Bœc. p. 145) eo tempore, quo ab Aibino victo Romam redierat. Neque enim objici debet id, Spartianum alio loco (in Sev. c. 12) idem, quod statim post reditum Severus edidit, commemorasse. Namque, ut Spartianum non dicam eadem sæpius tanquam diversa repetere, is quidem eo in loco non loquitur de donativo concesso militibus, sed de eo, quod Severus militibus tantum stipendiorum quantum nemo principum, dederit. Quod si igitur idem congiarium uterque respexit, sane intelligitur non idem voluisse Tertullianum, cum anno demum CXCVIII, a senatu dignitas Augusti in Caracallum collata. Verum si detur id etiam, aliud congiarium ab Herodiano, a Spartiano aliud intelligi; tamen quod ex hoc primo loco excitavimus, non potest ad locum Tertulliani referri eam ob causam, quia ipsi de congiario non nisi populo dato editisque spectaculis, Tertulliano autem de re plane alia militibus in castris concessa est dictum. Sed neque illa postrema sententia admittenda est, ut ista liberalitas, finito in Oriente bello, in Syria contigerit ann. CCII, post susceptum ab utroque Augusto consulatum. Qui enim ejus rei solus mentionem injicit *Ælius Spartianus, datum esse, ait, militibus cumulativum stipendium*, quod dubito an donativum dici possit, quale Tertullianus significare videtur. Ac si vel maxime sint, qui malint in isto loco Spartiani donativum intelligere, eos spero non penitus contempturos sententiam meam, qua liberalitatem a Tertulliano expositam credo eam attingere, de qua Spartianum locutum esse dixi, dum ea referebat, quæ acciderunt post occupatam Ctesiphontem. Quæ ita cum circumspicimus, non omnia solum, si contentio quædam et comparatio fiat, bene se habere, sed explicari etiam egregie

omni præda oppidi Parthicii quod milites quærebant. »

(17) Id., ibid.: « Post hoc (cum filium majorem consulem secum designasset), dato stipendio cumulatiore militibus, Alexandriam petiit. »

alterum posse ex altero animadvertimus. Nam primum isto tempore duos fuisse Augustos neminem præterire potest; erat enim Caracallus jam ante expeditionem Parthicam ann. CXCVIII, et nunc a militibus etiam particeps imperii dictus. Deinde donativum militibus datum Spartianus commemorat, unde illa liberalitas imperatorum in castris intelligitur. Denique sub initium hujus anni CCI, nondum erat lex quædam a Severo promulgata, quæ omnes a religione Christianorum arceret, quorum familiam mox turbatam esse ea apparebit. Sed hoc donativum fuisse sub initium anni CCI, militibus distributum, id vero cum habeat aliquam dubitationem, quomodo calculi subducendi sint, breviter exponemus. Principio velimus animadverti quod alio quodam loco disputavimus (supra § 16, col. 119, not.) Severum expleta priori parte anni CXCXIII, in Orientem fuisse profectum. Huic bello adversus Parthos suscepto finem fere imposuit occupata Ctesiphonte. Nam, quod postea demum Dio Cassius Severum refert bis frustra Atram impugnasse; in eo, si recte dixit, Severus non videtur multum temporis consumpsisse, **125** cum altera eaque vehementissima hujus urbis oppugnatio viginti sit diebus confecta (Dio l. LXXV, c. 13, p. 1265), eamque statim secutum iter Severi in Palæstinam atque Ægyptum. Sed quoquo modo hoc accipiatur, Ctesiphontem hiemali prope tempore captam esse Spartianus confirmat in Sev. c. 16. Hoc dici non potest accidisse ann. CXCVIII; quomodo enim, ei dicamus etiam Severum statim post susceptam a Caracallo Augusti dignitatem Roma abiisse, quomodo, inquam, tempore tam brevi tantum iter in ultimas quasi regiones perficere, classem exornare peragrarè Armeniam, Seleuciam, Babylonemque capere, atque vastare Arabiam potuisset? Neque vero id magis anno sequenti contigisse credibile est. Etenim post captam Ctesiphontem, Atramque bis obsessam, Severus venit in Syriam, ubi postea fasces imperii suscepit. Sed eum cum filio ann. CCH, hos habuisse, norunt, qui factos consuluerunt universi; itaque dicendum erit, per tres fere aut duos annos nihil egisse Severum in bello adversus cæteros persequendo, quod prorsus abhorret. Restat igitur, ut captam a Severo Ctesiphontem ann. CC fere vertente dicamus, cujus occupationem eum statim exceperit Augusti dignitas in Caracallum a militibus collata, ac donativum iis ea de causa concessum, hoc certe non alio tempore, nisi sub anni CC finem aut sequentis initium contigit. Quæ quidem res egregie confirmatur iis antiquitatum monumentis, quæ utriusque rei memoriam nobis tradiderunt, Etenim, ut a victoria

A Parthica exordiar, non Eusebius solum cujus forte quidam stare nolent iudicio, hanc victoriam a Parthis, Adiabenis, Arabibusque reportatam transfert in ann. CC. (*Chronic.* l. II, ad h. a. edit. Scaligeri, p. 182); sed fasti etiam (apud Pamelium, in *Vita Tertul.* p. 18, II) et nummi apud Medio-barbum ad ann. C. 201. p. 274) cognomen *Parthici maximi* Severo Tr. P. VIII sustinenti tribuunt, quam progredi a medio anni CC, an anni sequentis mediam partem, nemo ignorat. Deinceps in Caracallum Augusti, in Getam Cæsaris dignitatem a militibus collatam esse ann. CCI, ex Spartiano intelligitur quodam modo, qui hoc ait factum esse, cum Caracallus annum XIII ageret (l. c. c. 16); quem eo anno egit haud dubie, ut apparet ex iis quæ de ejus natali alias disputavimus §(6).
 B Ac hujus quidem auctoritas si forte repudianda videtur propterea, quod in definienda Caracalli ætate sibi ipse non constant satis; hunc certe scrupulum eximitelegantissimus nummus thesauri olim Schwartzburgici, nunc Gothani, quem memoriæ hujus rei conservandæ destinatum fuisse, dubitari non potest (18). Ejus rei altera pars caput Severi laurea cinctum offert addita inscriptione: *Severus Aug. Part. Max. P. M. Tr. P. IX.* altera nudum **126** Getæ, et Caracalli laureatum caput, quod hunc quidem Augustum, illum Cæsarem fuisse indicat, cum epigraphe: *Æternit. imper.* Nempe eo non solum confirmatur id, quod Spartianus de tempore hujus ab iis susceptæ dignitatis tradidit, sed hæc etiam sequuntur, quæ antea diximus, eam rem anno CCI extitisse, siquidem eo anno *Trib. Pot. IX Severus* suscepit. Sed redeamus ad librum *de Corona*. Hujus locum supra excussum dicimus intelligi optime posse, si admittatur sententia ea, quam nobis probasse satis videmur. Namque ex ea intelligi maxime potest, qui factum sit, ut milites laureati incederent; quod nemo mirari debet, qui milites etiam triumphantes cinctos coronis fuisse novit, quale quid hic fuisse facile perspicitur. Nam et nunc subacti pene erant omnes, adversus quos Severus exercitum duxerat, in primis Parthorum bellicosissima natio, et ipse Severus, cum propter articulare morbum agere triumphum de Parthis non posset, de Judæis tamen cum agendum filio, ac Parthici compensam dignitatem militibus forte signa triumphantium concessit. Quæ si teneamus, simul illud aperitur, quo modo nunc turbandæ pacis suspicio christianis potuerit oboriri. Jam enim postrati erant hostes imperatoris omnes, ipsaque Severi jam otiosi asperitas minabatur severitatem summam, quam, districtus adhuc gravioribus negotiis, non potuerat sequi. Et isti inflammandæ maxime idoneum videbatur militis

(18) Eum cum erudito orbe communicavit Polycarpus Tenzelius in diss. Jo. Andr. Semidii præsidio habita, ubi selecta numismata aurea, argentea et ærea maximi moduli ex gazophylacio Amstadio Schwartzburgico explicat pag. 22 seqq.

Aliam inscriptionem, in qua nominatrum istorum cum anno Tr. P. IX. Severi et Tr. P. IV. Caracalli conjunguntur, habet Scaliger in animadvers. Euseb., pag. 228.

exemplum, quem eo, quod coronam repudiasset, A parricidium commisisset, hostemque Cæsaris publicum exstitisse, suo more deorum cultores arbitrabantur.

§ 2. — *Secus sentientium opiniones examinantur, et imprimis Hoffmanni et Orsii, qui illum ann. CXCVIII tribuerant, et Pagii, qui eum assignaverat ann. CCII.*

At, cum his argumentis inductus, librum *de Corona* ann. CCI scriptum esse contendam, video plerosque contradicere, quamvis in diversas plane partes pronuntient. Namque Orsius, familiæ Dominicanæ doctissimus monachus, ejusque astipulator Hoffmannus ann. CXCVIII; Baronius, ann. CXCIX; Pagius, ann. CCII, Pamelius et Allixius, ann. CCX; postremo Tillemontius imperante Maximino ann. CCXXXV, eum editum fuisse opinatur. Sed isti, si a Tertulliano discesseris, omnes ad unum errant in eo, quod aliud donativum militibus a Severo datum intellexerint, quam quod debeat intelligi. Quocirca supersedere possemus iis confutandis, dum, quale donativum hic fuerit a Tertulliano indicatum, docuimus. At quoniam ex istius libelli tempore pendet plurimorum ejus librorum chronologia, facitque ista secus sentientium confutatio plurimum ad confirmandam nostram sententiam, age! eas opiniones brevissime examinemus. Atque hic de opinione Tillemontii nihil attinet dicere propterea, quod tota ista res satis tractata videtur ab Hoffmanno (In diss. *de Tertulliani omnibus in Montanismo scriptis*, § 6, p. 26 seqq.), et plane sequitur illam hæresim, quæ neque ann. CXCIX, neque **127** paulo post Tertullianum vult ad Montanistas transiisse, quod alio loco disputavimus. Et in ista quidem parte disputationis rectius versatus est Hoffmannus, quam tum, cum suam ipse opinionem protulit. Vult enim hunc librum eo tempore fuisse conscriptum, cum pax Christianorum ne a præsidibus quidem, nedum edicto Augusti labefactata fuerit, et anno quidem P. C. N. CXCVIII; quorum illum effici credit, eo quod Tertullianus Christianos referat credidisse, pacem imprudenti militis, quem hic defendit, facto turbatum iri; hoc vero potentissimis ait ab Orsio demonstratum argumentis esse. Quæ cum adhiberentur ab Hoffmanno, ut labefactaret Moshemii τοῦ μακαρίου sententiam de vera ætate *Apologetici*; hic quidem (in Addendis ad vol. I, diss. suarum in *Hist. Eccl. pertinentium*, pag. 741 seqq.), concedit, istam rem rite ab Orsio fuisse expositam; sed negat id recte proferri, quod non simul pace uti christiani potuerint, et ab hostibus tamen suis variis injuriis affici. Atque ego tametsi Orsio non assentiar, potiusque refellam postea, sapienter tamen Moshemium pronuntiasse agnosco, ubi res Christiano-

(19) In diss. hist., qua ostenditur catholicam Ecclesiam tribus prioribus sæculis capitalium criminum reis pacem et absolutionem neutiquam

rum dixit, cum aliis in provinciis urbibusque tranquillæ fuerint, in aliis sæpenumero a præsidibus turbatas, et talem rei Christianæ faciem tempore scripti hujus libri revera fuisse. Pulchre enim id potest intelligi e libro Tertulliani *ad Scapulam*, quem editum esse imperante Caracallo plurimi eorum confitentur, qui quidquam in isto genere tentarunt; et apparebit id quidem ex iis quæ postea docebimus. Jam isto ex libro quis non videt, maximis tum calamitatibus expositos christianos fuisse? Et nemo tamen unus est inter scriptores veteres, qui Christianos sub Caracallo vexatos esse tradat. Unde hoc? Nimirum quia pace tum fruebantur nullo Augusti edicto turbata; sed a præsidibus tamen crudelitate non vacabant ubivis. Tum vero se ita rem habuisse omnino, cum in litteras referret Tertullianus istas *de Corona* opiniones, videri optime potest, si admittantur ea, quæ nos quidem sentimus de istius libri ætate. Contigit enim hoc facinus militis in Oriente, forte in Parthia etiam, ubi ante Severi edictum christianos exagitalos fuisse non legimus usquam; sed, quæ a Tertulliano enarrata sunt in *Apologetico* cæterisque ejus generis libris, in Africa potissimum exstitere, unde cæteri in Oriente Christiani plane vereri poterant, ne pace propter facinus militis privarentur. Sed influent in animos forsitan potentius Orsi argumenta; itaque quænam quantaque ista sint, videbimus. Sunt vero excursionis Orsianæ tres loci, quibus rem istam descripsit (19). Primum monet, hunc librum ann. CXCVIII assignari debere; reperitque liberalitatis Severi apud veteres scriptores vestigia; deinde occurrit Pagio, qui ann. CCII, scriptum hunc librum existimaverat; tum ostendit, quæ adductæ sunt a Tertulliano, hujus liberalitatis περιστάσεις **128** omnes cum rebus ann. CXCVIII gestis egregie convenire, sed pugnare cum quocunque anno alio. Igitur et nos sequemur doctissimi viri vestigia, quoniam veremur, ne misceamus ea quæ jam ab eo permista sunt satis, ac per singulos locos, quænam recte dixerit, quænam secus, adjecto breviori argumentorum *Pagianorum* examine, indicabimus. In loco isto primo, qui est de numero liberalitatis Severi Augusti, quinquies ab eo donatos milites esse, nescio an satis recte, dicit, siquidem aliquot nummi septies eam commemorant (*V. Vaillantii numismata imp. Rom.*, tom. II, pag. 234); sed potest id salva re controversa concedi. Neque tamen in eo Orsius sibi constat ipse, quod Tertullianum de donativo anni CXCVIII locutum esse judicet (pag. 104), et postea eum tamen dicat de quarta liberalitate a se indicata dixisse (p. 106). Est enim ista quarta, ut ipse monuit, hæc eadem plane, quæ occupatam Ctesiphontem secuta est. Alterum locum, quem dedit opi-

denegasse; sect. II, cap. 3. Digressione 2, p. 104, 113. Ea prodiit Mediolani, 1730, 4.

nioni Pagii examinandæ, non repudiamus per se, sed sunt tamen in ista disputatione, quæ omnino admitti non debent. Etenim id primum inepte dicit: Tertullianum de urbanis militibus loqui, quibus ad custodiam Urbis fuissent ad portam Viminatam castra prætoria; cujus rei ne adest ulla quidem significatio, et extra Romam tempore belli, quis dubitet, castra Severum habuisse? Deinceps, quod nostræ sententiæ maxime contrarium videmus, liberalitatem omnem dicit pacis tempore postque reditum e bello editam fuisse; quæ de re Spanhemius, quem obiter citavit, nihil prorsus habet. Istud vero ego si de congiariis dici posse concedam, de donativis, quæ hoc erat haud dubie, vehementer equidem dubito. Imo ipsa post captam Ctesiphontem edita liberalitas, admissa ab Orsio, num ullo modo per verba Spartiani alia intelligi potest, quam quæ extra Romam in bello edita fuerit? Postremo in responsione ad alterum Pagii argumentum, male argumentatur, dari ejus opinionem non posse propterea, quod christiani vel pacem a præsidibus vel ab Imperatore turbandam timuissent; e quibus nec illud defendi posse, quia jam ann. CCI vexati fuissent Christiani, neque hoc etiam, fuisse enim eo anno Severum absentem et occupatissimum. Quod posterius oppido leve est. Nam et militibus donativa extra Romam data sunt, et isto ann. CCI bello Orientali finem Severus imposuit. Sed nihil, fateor, tribuendum est Pagii argumentis (20). Caracalli enim *quinquennialia*, quorum causa editam vult liberalitatem Tertulliano commemoratam, ad ann. CCIII pertinent, ubi quis nescit jam Christianos fuisse propter Severi edictum omni scelere laceratos? Tum vero in altero argumento et hoc perperam dicitur, cœptas esse istas inimicitias a militibus, ut Diocletiani tempore, atque omnis ista sententia defenditur propter eam opinionem, quod res christianorum ante decimum Severi annum nondum fuissent turbatæ; quod est supra satis confutatum. Tertius denique disputationis Orsianæ 129 locus, in quo verba Tertulliani nullum annum præter CXCVIII attingere posse defendit, non est æquiore Jove tractatus. Etenim quod istam liberalitatem Severi existisse ante expeditionem parthicam putat, id vero habet aliquam ambiguitatem. Nam si ista bis edita est, primum ann. CXCVII, post reditum Severi, quam memoriæ prodidit Herodianus, deinde ann. CXCVIII ante bellum adversus Parthos susceptum, qualem Spartianus tradidit; hæc, uti diximus, nullo modo potest intelligi, nec videtur intellecta ab Orsio, qui ad eam rem confirmandam Herodianum citavit; illa vero ad rem nihil facit omnino propterea, quod eo anno nondum erat Augusti dignitas in Caracallum collata. Sed in iis locis, quos ex Tertulliani *Apologetico* c. 35, libroque ad *Scapulam*, c. 4, attulit, non est, quod

A multis versemur. Sunt enim isti a nobis eidem anno CXCVIII ac sequenti vindicati, absque ullo causæ nostræ detrimento, cæteraque, dum donativa extra Romam distributa esse novimus, sua sponte concidunt.

§ 3. — *Baronii argumenta convelluntur pro ann. CXCIX.*

B Restant de anno scripti hujus libelli decreta Baronii atque Pamelii ita comparata, ut convelli nullo negotio possint. Namque Baronius (*V. ejus Annales Ecclesiast.* ad ann. CCI, tom. II, ed. Col. 1609, pag. 299), ut probaret eum librum exaratum esse ann. CCI antequam Severus proficisceretur in Orientem, hoc est, ut nos loqui rectius solemus, ann. CXCIX, nummum excitat, cujus altera pars Severum cum Tr. P. XI, altera liberalitatem V habet, additque multo etiam asseverantius: *Hunc nummum ad res nostras, de quibus acturi sumus, pertinere certo scias.* Quod mihi videtur eo planissime modo dictum, quo olim Pythagoræi, cum ex iis quæreretur, quare ita quid esset, illud suum *ipse dixit* interponere solebant; nihil est enim ab eo Baronii effato veritate disjunctius. Nam cum clare tradat, annum Tr. P. Severi septimum eo anno initium sumpsisse, et tamen nummum excitet cum Tr. P. XI qui plane ad ann. CCIV, aut, si mavis cum ipso Baronio, ad ann. CCVI referendus est: nonne repugnantia loquitur? Ac de altero ejus argumento quid dicam? quod duxit ab eo quod ante hanc expeditionem Parthicam nullæ, post eam multæ calamitates Christianorum extiterint. In quo peccavit dupliciter: primum, quod eas ante fuisse negaverit, quam profectus sit Severus adversus Parthos, deinde quod librum *de Corona* eo *de Spectaculis* posteriorem esse non cogitaverit. Atque illud confutavimus suo loco; hoc vero uti nemo negare potest, nisi cui tenebræ sint mero meridie (est enim et hoc satis disputatum); ita de vexatione Christianorum, lege Severi antiquiore, non potest sermo esse in eo *de Corona*, ubi Christiani dicuntur istas calamitates tanquam venturas extimescere; cum tempore eo, quo Tertullianus in chartam conjecit librum *de Spectaculis*, jam ad Christianos impetum suum deorum cultores convertissent. Quare ex ipsius Baronii 130 mente, librum *de Corona* ad decimum Severi annum referri oportebit.

§ 4. — *Denique Pamelii et Allixii, qui librum hunc conjecerant in ann. CCIX Decreta exploduntur.*

D Ad *Allixium* venio, doctissimum virum, quem miror tam docilem se præbuisse ad *Pamelii* sententiam, quo dubito, an quis magis contra auspicia ad definiendam scriptorum Tertulliani ætatem accesserit? Atque isti Pamelio, quoniam liberalitatis mentionem Tertullianus injicit, libellus ad ann.

(20) Ea proposuit in *Critica Annalium Baronii* ad ann. CXCIV, n. 3, p. m. 91, 92.

CCIX, atque ad *decennalia Antonini* plane referendus videtur (in *Vita Tertulliani, præmissa ejus operibus a Pamelio*, Colon. 1617 editis, p. 22 E). Sed ejus quidem liberalitatem in istis decennialibus exstitisse, non probat Pamelius, sed plane fingit ad libidinem. Tamen alio quodam loco (in *Notis ad hunc librum*, pag. 210, n. 1), ad nummum provocat dicis causa, eumque hujus argumenti: *Imp. Cæs. L. Sept. Sev. Pert. Aug... Liberalitas Augg. SC.* Hic primum mihi quis dicat, ubinam sint decennialium notæ? Deinde cum ego non ignorem, Severum et Caracallum militibus populoque communiter aliud dedisse in decennialibus; nunquid plura his congiaria non sunt aut donativa edita? Nemo vero id quidem absque temeritate aut ignorantia dixerit. Imo, siquidem *Pamelius* ausus est aliis obtrudere annum CCVIII absque omni ratione idonea; nobis vicissim non potest vitio verti, si annum CCI intelligamus; hoc enim anno et liberalitas edita est, et ab Augustis etiam. At quamvis omnino turpiter se ipse dederit, tamen Allixius (in rarissima *Diss. de Tertulliani vita et scriptis*, cap. 6, p. 49) secessit in ejus sententiam; nam in libro *de Corona*, inquit, excitatur libellus *de Spectaculis*, qui scriptus est ann. CCIV. Id vero inepte dictum esse a *Pamelio* quem unum sequitur, facile intelliget, quicumque secum reputaverit ea quæ supra de isto libello pronuntiavimus; neque, si verum hoc esset, maxime de eo super *Spectaculis* causam esse perspicimus, quapropter libeo *de Corona* ad ann. CCVIII, non ad alium referri deberet. Neque ad eam rem defendendam rectius adhibuit errores Montanistarum in libro *de Corona* occurrentes. Quos equidem isti libro non nego inesse; sed eo argumento id posse effici quod debeat, hoc vero nunquam percipietur, nisi ab iis, qui demum eo anno Tertullianum putant ad Montanistas transisse.

§ 5. — *Liber uterque de cultu feminarum simul editus ostenditur contra Pamelium et Tillemontium.*

Sed satis diu nos tenuit de libro super *Corona* institutio; itaque nobis est properandum ad alios quosdam libros, et eos quidem, quos Tertullianus *de Cultu feminarum* composuit. Atque his non videtur a suscipienda disputatione alienum, paucis præmonere, qualis fuerit olim horum librorum inscriptio, atque dispicere, fueritne posterior libellus eum altero a Tertulliano eodem tempore editus. Videlicet qui ante Nic. Rigaltium libros Tertulliani ediderunt, hi alterum *de Habitu muliebri* dicebant, alterum *de Cultu feminarum*. Sed iste Rigaltius, eum potitus esset vetustissimo illo codice Agobardi, primus ausus est utrumque *de Cultu feminarum* inscribere. Itaque et nos nulli dubitamus hos libros non disjunctos unquam fuisse, sed unicum quasi effecisse volumen, non ista solum codicis Agobardini auctoritate moti, sed etiam propterea, quod ipsa horum librorum ratio

A argumentumque suadeat, posteriorem non ita multo post priorem a Tertulliano editum fuisse. Quod enim Pamelius, qui inscriptionem alias receptam sequebatur, vix potuit concoquere, quod, cum Tertullianus cultum ab ornatu in priori libro subtiliter distinxisset, tamen in posteriori, de cultu feminarum appellato, ornatum mulieris pertractarit; ea quidem difficultas, sublata inscriptione utriusque libri diversa, ac argumento ejus studiose cognito, mirum in modum evanescit. Ut enim Tertullianus habitum feminae cultu et ornatu effici dixerat, superioris istius generis exempla putat mundum muliebrem, aurum, argentum, gemmas, vestes, et quæ sunt generis ejusdem; posterioris vero curam capilli et cutis et earum partium corporis, quæ, ut ait, oculos trahunt. Atqui in priori libro aurum, argentem (cap. 4), gemmas (c. 5), vestes pertractat (c. 7); in posteriori de observanda pudicitia in cultus et ornatus institutione agit universe (cap. 1-5), deinceps de colore ornamentoque capillorum, omnemque librum finit monitis quibusdam de ornatu pudicitiae adverso. Quare eum in illo de cultu, in hoc de ornatu feminarum egisse, ac tanquam partes utrosque unum librum constituisse clarum est. Nam quod Tillemontius ait (*Mémoires pour servir à l'Hist. ecclés.*, tom. III, p. 662. not. 12) manifestum esse, quod isti duo libri separati fuerint, nec referri unus ad alterum ullo modo possit, id vero facilius dicitur quam probatur, et ne refelli quidem debet; est enim ignorantia. Atque etiam alia est istius sententiæ nostræ probatio; nam in posteriori libro impendentium Christianis malorum haud dubiam mentionem injicit, quorum in priori nulla est significatio. Jam si ærumnatum fuissent affecti, quomodo Tertullianus abstinisset a commemoranda ea, ut feminis Christianis luxum dissuaderet, cum eo argumento alias frequenter utatur? Sed cum prior iste libellus posterior sit eo *de Spectaculis*, quod deinceps apparebit; dicat mihi quis, utrum in illo quoquam anno, qui effluxit ab eo, quo scriptum *de Spectaculis* librum diximus ad annum CCII, quo coeptæ sunt adversus Christianos inimicitiae, pace Christiani usi fuerint, nisi forte ann. CCI, aut CCII. Namque a reditu Severi ex Gallia ad annum CCI fuisse Christianos maxime vexatos, et ordo librorum docet a nobis in superiori hujus disputationis parte constitutus, et historia martyrum Scillitanorum (V. sup. § 6). Itaque cum fere post partem anni CCII priorem editum fuerit Severi edictum, ut suo loco docebimus, vix potest prior *de Cultu feminarum* libellus editus alio tempore dici, nisi eo fere, quo in lucem posterior ejus argumenti liber prodit.

132 § 6. — *Anno quidem CCI, aut CCIII.*

Quorsum hæc omnia? Nimirum ut intelligatur, si tempus scripti alterutrius libri constat, utriusque ætatem reperiri. Quam ob rem ut certissimam sequamur ejus temporis significationem in libris

ipsis, utemur calamitatibus quibus tum expositos fuisse Christianos Tertullianus ait, quasque tempore eo, quo alterum *de feminarum Cultu* libellum componeret, fere initium sumpsisse hæc verba docent (l. II, c. 13): *Tempora Christianis semper, et nunc vel maxime, non auro, sed ferro transiguntur. Stolzæ martyriorum præparantur.* Quæ quidem intelligi de superiore Christianorum vexatione a plebe facta nequeunt, propterea, quod in priore hujus argumenti libro ad librum *de Spectaculis* provocat (c. 7). Namque ego mihi persuadere haud possum, Tertullianum voluisse, hunc excitando, Græcum similis argumenti librum significare, quoniam et Latinum Græco antiquiorem esse ostendimus (§ 14), et ista Tertulliani admonitio, qua quid a Deo esse possit pronuntiat, tametsi ejus rei abusus Deum non habeat auctorem, in Latino *de Spectaculis* libro omnino occurrit (cap. 2). Enimvero cum *de Spectaculis* scriberet, jamdudum summis malis affligebantur Christiani, de quibus ne verbo quidem in isto priori *de Cultu feminarum* libro loquitur, et tempore posterioris libelli denuo imminebant quare nec ad priorem sub Severo vexationem referri hi libri ullo modo possunt, sed ad annum potius P. G. N. CCI, aut II; prouti quis velit mala christianorum tum orta, vel impendentia credere. Neque vero est, quod Tillemontium audiamus opinantem (l. c. p. 210, art. VI), demum post annum CCIII editum esse librum priorem, posteriorem vero multo ante, et anno quidem CXCVII. Eam in eo loco, quem excitavit (21), æque potest Tertullianus priorem Severi ex Parthias reditum aut legationem quamdam Parthorum habuisse in animo, quam illam de Parthis victoriam posteriorem. Quod vero causam aliquam esse dicit credendi, istum librum, quem nos posteriorem dicimus, multo ante esse scriptum, quam alterum ediderit; de eo, quoniam Tillemontio non placuit ejus opinionis rationem reddere, nobis vicissim placet tandiu dubitare, quoad ejus generis aliquid productum ab alio quodam viderimus.

§ 7. — *Liber de Fuga in persecutione vindicatur ann. CCII.*

Eidem tempori suam quoque originem debet liber *de Fuga in persecutione*. Quod argumentum jam in illo *de Corona* alias disputandum promiserat (cap. 1): cujus loci verba tametsi ad *Scorpiacem* potius nonnulli referenda putaverint, est tamen jam aliis observatum, quod intelligi hæc quidem non possit propterea, quod eam hæreticis, sed illam *de Fuga* commentationem timiditati eorum opposuit, qui erant **133** socii orthodoxæ Ecclesiæ.

(21) Lib. I, c. 6. Gemmarum quoque nobilitatem vidimus Romæ de fastidio Parthorum et Medorum, cæterorumque gentilium suorum coram matronis erubescens.

(22) Argumento esse potest Paracleti Montanistarum commemoratio, quem dicit non recipi ab iis,

A Igitur apparet libellum *de Fuga* demum post ann. CCI, a Tertulliano editum fuisse. Atque ego nullus dubitoeum librum anno sequenti vindicare. Equidem ista lenitate ac modestia Tertulliani non utar, quæ notari meretur in libro, in quo quæstionem ponit, quæ Montanistas separabat a puriori Ecclesia, quibus tamen eum tum fuisse addictum nemo dubitabit (22), dicere enim quis posset, *Tertullianum*, cum ad eum ista perscriberet, qui stabat a partibus orthodoxorum, se quidem temperasse a verbis durioribus? Sane gravius aliquod argumentum positum est in eo quod, cum nostrum libellum ederet, jam cœpisse quædam adversus Christianos flagitia dixerit. Ita enim orditur. *Quæsisisti proxime, Fabi frater, fugiendum necne sit in persecutione, quod nescio quid annuntiaretur.* Et paulo post: *Hanc materiam et tua consultatio commendavit et conditio temporum suo jam nomine injunxit. Quanto enim frequentiores imminet persecutiones, tanto examinatio procuranda est, quomodo eas accipere fides debeat.* Denique: *Hæc palea illa, quæ et nunc Dominicam aream purgat, Ecclesiam scilicet, confusum acervum fidelium eventilans, frumentum martyrum, et paleas negatorum.* Sed quænam hic intelligenda sit christianæ familiæ vexatio, neminem fugere potest, qui superiorem illam ann. CXCVII, posteriorem ann. CCII contigisse, nostrum vero libellum post opiniones Montanistarum a Tertulliano susceptas scriptum esse animadverterit. Igitur ad finem fere ann. CCII editam esse hanc *de Fuga* disputationem dicimus maxime propterea, quod anno incipiente Severus adhuc fuerit in Syria versatus; unde vix dici potest ante confectam mediam ejus anni partem suam adversus Christianos legem tulisse.

§ 8. — *Examinatur popularis sententia de libro Scorpiace libris Tertulliani ad Marcionem posteriore, deque ejus adversus hunc libris deperditis disputatur.*

Nunc accedimus ad Tertulliani Scorpiacem, quam quidem anno CCIV asserere ejusque sententiæ rationem reddere decrevimus. Quod opus cum aggrediamur, non dubitamus fore plerosque, qui istam sententiam nostram minime audiendam esse dicant. Etenim stat fere omnibus, quos ista de re novimus disputantes, *Scorpiacem* Tertulliani esse perscriptam post editos demum libros, qui *adversus Marcionem* nostro adhuc tempore habentur; idque videntur sibi ut præscriptum et quasi imperatum defendere eam ob causam, quod in quinta *Scorpiaces* sectione Marcionitas ait didicisse a se, Deum suum esse bonum, quam rem certe in primo alteroque *contra Marcionem* libro ex instituto dispu-

ad quos frater ille pertinebat, cui librum inscripsit (c. 1); Spiritus præterea effatum ad testimonium citat (cap. 9) quod cum in sacro codice non occurrat, haud dubie Spiritus Montanistici est; de quo etiam, c. 1 et c. 14 loquitur.

tavit. Atque ego non ignoro libros *adversus Marcionem*, primum saltem, A. CCVII, aut CCVIII, editum a Tertulliano fuisse, ideoque et **134** veritati consentaneum videri illud, quod *Scorpiacen* anno demum CCVIII aut postea ediderit. Sed cum semper requiram, quid sit in quaque re maxime probabile, hoc in argumento quanta vis insit, placet quodam modo expendere. Cum Tertullianus *adversus Marcionem* librum primum, quem superstitem habemus, componeret, jam quidem ipsi se scribendo bis opposuerat, sed unam harum commentationum, cum postea plenior de ea re disputationem instituisset, rescidit, alteram amisit fraude cujusdam, qui eam descriptam cum aliis communicaverat. Hujus damni resarciendi causa eos nunc *adversus Marcionem* libros superstites elaboravit, et primum quidem anno Severi imp. XV, ut ipse fatetur in eo libro (c. 15), in quo de iis quæ modo diximus, exposuit (c. 1). Quæ cum animo cogitem, dubium profecto videtur, utrum Tertullianus in libro, quem *Scorpiacen* appellavit, eos respexit *adversus* eum libros, qui ad ætatem nostram non pervenerunt, an eos potius, quos superstites esse novimus; erant enim illi ejusdem argumenti. Jam ego non disputo, quid sit ex his eligendum; quod apparebit suo loco; sed id quidem manifestum esse omnes vident, quod dubia sit ista argumentandi ratio eorum, qui secus sentiunt, et parum præsidii inveniat in argumento eo, quod ex facta ista commemoratione posset ad librum anno CCVIII, aut sequentibus vindicandum duci. Neque obstat quominus ista de re dubitemus, Hoffmanni responsio, qua Tillemontium hic prudenter hæsitantem excepit. « Primum, inquit, diss. cit. § 14, p. 44, opusculum, ut exile, ipse suppressit, alterum invito Tertulliano, cum adhuc rude nec satis exasciatum esset, fraude alterius vulgatum, nec a Septimio agnitum est; tertium non exstat. Jam cum vix verisimile sit provocasse Tertullianum ad eam controversiæ Marcionitiæ tractationem, quam ipse suppressit vel nunquam agnovit, superest ut intelligantur libri, qui nunc in manibus nostris sunt. » Atque hic quidem non lubet multis notare ea, quæ de altera istius argumenti commentatione Hoffmannus non satis accurate disputat, quasi ea, cum ederetur, nec satis elaborata fuerit, nec a Septimio agnita. Hoc certe non capio, quomodo possit id e Tertulliani verbis intelligi, qui *hanc quoque*, inquit, *nondum exemplariis suffectam* (h. c., nondum pluribus codicibus descriptam), *sed uno tantum* (quod is abstulit) *fraude tunc fratris, dehinc apostatæ amisi, qui forte descripserat quædam mendosissime et exhibuit frequentæ*. Omnia nunc ab Hoffmanno tametsi recte dicta dederim; tamen, si in ejus argumento ea sumpta sunt, quæ demum concludi debebant, omne illud argumentum nihil efficere nemo negabit. igitur si ista opinione de libris, qui supersunt, *adversus Marcionem*, *Scorpiace* superioribus, ante

A volumus astricti teneri, quam quid hac in re rectissimum sit judicavimus, haud verisimile id esse fateor, quod Tertullianus aliquem librum suppressum vel agnitum nunquam, in *Scorpiace* laudaverit. Sed istud fac nondum esse exploratum, ut est vere, adeoque forte ante illos scriptam *Scorpiacen* esse; citare primum alterumque **135** volumen *contra Marcionem*, nunc amissum quidem, satis commode potuit; primum enim opusculum, ut ait ipse Tertullianus, demum *pleniore postea compositione rescidit*, et citari id quidem poterat, cum accuratiori oratione nondum hæc persecutus fuisset. Quam ob rem in isto Hoffmanni argumento vel ea jam tanquam vera sumuntur, quæ plane sunt in controversia, vel relinquuntur in medio potius. Quod si illud est, sane ejus argumentum redit in orbem; sin hoc, nostra quidem sententia non est inferior Hoffmanniana. Sed, remota hac difficultate, quæ fraudi nobis esse poterat, scriptæ *Scorpiaces* ætatem nunc age definiamus.

§ 9. — *Scorpiacen* ann. CCIV scriptam esse conficitur.

C Cum Tertullianus, quæ de martyrii dignitate disputare in ista *Scorpiace* volebat, in litteras referret, erant deorum cultores in Christianis funditus delendis occupati; quod universum docet argumentum hujus libelli iis hæreticis oppositi, qui, *cum fides æstualet, et Ecclesia de figura rubi excureretur*, suscipere propter religionem mala turpe putabant (c. 1). Hujusmodi mala jam oportet atrocissima fuisse, ut verba Tertulliani ostendunt, quæ in eadem sectione subjicit: *Et nunc præsentia rerum est medius ardor, ipsa canicula persecutionis, ab ipso scilicet cynocephalo. Alios ignis, alios gladius, alios bestiæ Christianos probaverunt*, etc. Atque hic nullum est dubium, quin intelligenda sit vexatio ea, quæ post Severi edictum exardescerebat; siquidem hanc librum post illum *de fuga* in persecutione composuit. Namque Tertullianum nusquam legimus probantem, quod tales propter religionem calamitates Deum auctorem agnoscant, nisi in isto *de Fuga* libello, ejusque in primis tertia sectione; qua tamen de re se jam fuisse olim commentatum ait in quarta *Scorpiaces* sectione. Sed, ut de ætate hujus libri pressius dicam, prorsus eum existimo prodiisse ann. CCIV. Ubi primum mihi hoc argumento est, quod, cum Eusebius II, E. VI, c. 2, ed. Cantabrig. p. 257, calamitates a Severo summa vi Christianis illatas esse dixisset, et ita quidem, ut multi jam Antichristi adventum appropinquantem putarent; neque is ipse, neque quis alius scriptorum veterum alia mala litteris consignaverit, præter ea, quæ anno Severi decimo, sub Læto, Africae præside, christianis contigerunt, et anno sequenti auctore Aquila, præside ejusdem provinciæ (Euseb. 1. c. c. 3, p. 261). Nam quod hæc eo anno exstiterint, ipse Eusebius docet, qui Originem tum catechu-

menis instituendis præfectum fuisse confirmat, dum Aquila se incremento Christianæ religionis ejus assecclas lædendo opponebat, eumque xviii annorum fuisse, cum eum xvii ætatis annum egisse dixisset eo tempore, quo pater ejus *Leonides* morti traderetur (c. 2, p. 258), quod factum est anno decimo Severi. Jam si qui tamen pergunt opinari, nostrum libellum scriptum esse ann. CCVIII; dicant mihi tamen, quonam jure ei anno calamitates maxima Christianorum possint asserere, quarum nulla tamen apud veteres scriptores exstat memoria? Quo 136 loco libet admirari tot doctissimorum virorum levitatem, qui, cum semel imbibissent opinionem de *Scorpiace* libris nostris contra *Marcionem* posteriore, obliti sunt ejus, quod nihil sit in historia turpius, quam temere credere. Nam si ego duas sententias ferri videam, alteram opinabilem, sed nullo veterum scriptorum testimonio efficiendam, alteram ita comparatam, ut præ se ferat hoc veritatis præsidium: quidni, relicta illa, hanc sequeretur? Atqui hoc præsto est argumentum, idque premendum etiam atque etiam, siquidem postea ostenderimus, librum Tertulliani de Pallio esse in annum CCVIII conjiciendum. Namque in eo (c. 1) gaudeo vos inquit, *Carthaginenses, tam prosperos temporum, cum ita vacat, ac juvat, habitus denotare. Pacis hæc et annonæ otia, ab imperio et a cælo bene est.* Ubi quo modo Tertullianus potuisset temporis prosperitatem commemorare, aut ad res nullius plane momenti, quales sunt istæ de pallio nugæ, descendere ob pacis otia, si gravissimæ tum fuissent christianorum calamitates, quales eas in *Scorpiace* depingit? Itaque quam alii fere quinquennio tardius putarunt scriptam *Scorpiacen*, prius utique prodiisse arbitror, quam istæ, quæ supersunt, adversus *Marcionem* disputationes, et anno quidem CCIII aut CCIV; cujus Eusebium testem rectissimum habemus, qui nusquam id quidem dicit omnino, sed, uti vidimus, quæ dicit, idem fere ostendunt. Ubi mihi quidem magis placet iste posterior annus, propter ludos quos nuper admodum editos Tertullianus dicit (23). Quod si quis malevit editos credere in decennialibus Severi et Caracalli quinquennialibus, non repugnabo admodum; quoniam id satis est a *Spanhemio*, viro in his litteris probato sane et maxime nobili, evictum (24), Pythia alibi quoque quam Delphis, nec in unius Apollinis Pythii honorem, sed imperatorum etiam acta fuisse. Tamen ego alterum prætulerim propterea, quod ludi Pythii sint in Græcia quovis tertio anno Olympiados editi, ipseque tertius Olympiados CCXLV annus incidat in annum

(23) Cap. 6. Agonas istos, contentiosa solemnia et superstitiosa certamina Græcorum et religionum et voluptatum, quanta gratia sæculum celebret, etiam Africæ licuit. Adhuc Carthaginem singulæ civitates gratulando inquietant, donatam Pythico agone post stadii senectutem.

P. C. N. CCIV. Atque sic nulla vis infertur verbis Tertulliani, quæ quidem, si ii ludi editi Carthagine dicuntur, ubi Carthago ipsa præmio non poterat donari, non satis bene videntur cohærere.

§ 10. — *Libri V, qui supersunt adversus Marcionem quorum primus refertur ad ann. CCVII, aut CCVIII; cæteros dubiæ ætatis esse docetur.*

Præter hunc Tertulliani librum supersunt ex iis qui scripti sunt, cum jam ab orthodoxis degenerasset, *Adversus Marcionem* libri v, quos dubium non est argui Montanisticorum errorum posse. Etenim, si maxime dubia videretur ipsius Tertulliani professio (lib. iv, c. 22), qua suos dicit et Psychicos 137 in loco de Ecstasi dissentire; neque quis visorum rationem habere velit, quibus ista decreta, ait, confirmata fuisse (l. iii, c. 24; v, c. 8); quoniam omnes isti contra *Marcionem* libri non sunt uno tempore editi: tamen in libro ejus argumenti primo *Montani* disciplinam et suam dicit, et se decreta sua de fugiendis repetitis nuptiis auctore Paracleto defendentem (c. 29); ac ipsa temporis ratio docet eum librum scriptum esse, postquam a partibus Montanistarum jam esse cæperat. De quo altero loco, quem disputandum sumpsimus, cum dubitare ne in mentem quidem venerit multis eorum qui in definienda librorum Tertulliani ætaté laborarunt, et ab aliis multa perperam dicta sint, subtilius videmur nobis, re sæpius cogitata, disputare debere. Atque ut de libro primo primum dicamus, nemo est qui ejus ætatem controversam esse dicat. Recte quidem et satis bene; est enim aperta ejus rei et capitalis Tertulliani professio (l. i, c. 15), qui anno decimo quinto Severi hunc librum a se compositum fateatur. Sed cum de cæterorum ætate nihil dicant, ipso silentio eos declarant ejusdem ætatis esse. Quod longe secus est. Nam ex verbis iis quibus finem libro primo Tertullianus imposuit (25), haud obscure colligitur, eum esse separatim editum, cæteros diverso tempore exaratos. Etsi autem non audemus dicere, an alterum, tertium et quartum seorsum aut conjunctim, an quonam tempore scripserit, id tamen dubio carere confirmamus, quod quintum librum, Tertullianus non eodem cum reliquis tempore ediderit. Est enim liber de *Resurrectione* recentior eo, quem de *Carne Christi* composuit (de *Resurrect.*, c. 2), in quo (de *Carne Christi*, cap. 7) locum excitat ex libro adversus *Marcionem* quarto, de quo postea dicemus. Enimvero in quinto Antimarcionis libro, c. 10, ad eum remittit, quem de *Resurrectione* scripserat; unde *Tertullianum* patet alio tempore, quam quo quartum edidit, quintum in lucem protulisse. Pariter

(24) In epist. 1, ad Andr. Morellum, quæ est adjecta hujus specimini universæ rei nummarie antiquæ, in ed. Lips., pag. 12 seq.

(25) Si cui minus quid videmur egisse, speret reservatum suo tempore, sicut et ipsarum Scripturarum examinationem, quibus Marcion utitur.

in primo Antimarcionis, c. 1, opus de *Præscriptione hæreticorum* se confecturum aliquando pollicetur; sed in libro de *Carne Christi* tale jam dicit a se scriptum fuisse, c. 2; igitur et hoc ostendit, primum non esse eodem partu cum cæteris omnibus editum. Quæ cum ita sint, certe quidem confirmamus, primum adversus *Marcionem* librum A. P. C. N. CCVII, aut, si mavis, CCVIII, prodiisse, cum xv *Severi* annus in utrumque incidat, sed de cæteris, quando sint scripti, dici nihil posse, nisi hoc, quod quintum reliquis æquale non sit.

§ 11. — *Tillemontii contraria opinio castigatur.*

At quod verebatur fore, ut quale in loco de *Scorpiace* diximus, libros *contra Marcionem* ibi citatos non eos esse, quos habemus superstites, sed alios abrogatos quasi et dudum amissos, tale etiam his argumentis nostris nonnulli objiciant, id fere factum videmus a Tillemontio (*Mémoires pour servir à l'hist. Eccl.*, 138 tom. III, p. 666, not. 19), qui istam rem pugnacissime defendit. Oportet igitur et ea, quæ pro nostris responderi possunt, in medium proferri, et discuti ea quæ in illam partem Tillemontius disputavit; sed utraque brevissime, et ita quidem, ut quæ aperto firmavimus ipsius Tertulliani testimonio, ea nunc plane mittamus. Itaque hoc unum disputari potest: utrum Tertullianus in libro de *Carne Christi* quartum *contra Marcionem* librum citaverit, quem adhuc superstitem habemus? quod prorsus existimo, primum, quoniam in illo libro *Marcionis* codicem sacrum examinavit, et ibi (lib. iv, c. 19) reperitur omnino id, quod in eo de *Carne Christi* tetigit; deinde quod, cum librum primum adhuc superstitem Marcioni opponeret, librum de *Præscriptione hæreticorum* nondum ediderat. Hic tamen uti jam prodierat in publicum, cum Tertullianus de *Carne Christi* commentaretur, quod modo probavimus, ita necesse est sane, ut tum quoque primus inter superstites *Contra Marcionem* libellus jam editus fuerit. Enimvero cum hunc scriberet, duo illa opuscula, quibus olim *Marcionem* impugnavit, resciderat amiseratque *Tertullianus*; quocirca apparet eum in libro de *Carne Christi* remittere lectores non potuisse. Sed Tillemontium tamen contra disputantem audiamus. Is primo hos Tertulliani: *Scorpiacem*, de *Carne Christi*, de *Anima* et de *Resurrectione* libros ait superiores dici posse libris qui supersunt *adversus Marcionem*, hujusque nominis in iis citatos esse eos qui dudum periere. Ac de *Scorpiace* ego non repugno; est enim illa quæstio satis tractata: sed de cæteris non assentior. Nam de libro qui de *Carne Christi* inscribitur, modo diximus, quid sit sentiendum, cui si quis resistere velit, eum audiemus. Atque eum hoc ostendimus, simul illud aperiebatur, a libro de *Resurrectione* (qui eo est haud dubie recentior), quod

(26) Cap. 2. Quantum urbium aut produxit aut auxit aut reddidit præsentis imperii triplex virtus,

A Tillemontius contra volebat, remotissimum esse. Denique quod animus hominis non aliunde agitur, in libro de *Anima*, c. 21, ait se Marcionem docuisse. Atque ista de re cum multa dixerit in altero, qui superest, adversus eum libro, c. 6 seqq., non absurdum est dicere, quod hunc in illo respexerit; nec tamen mordicus id quidem tenebimus, qui usi non sumus istius libri testimonio. Altera dubitatio etiam puerilis est. In loco eo, quem è libro de *Carne Christi* ad testimonium citavimus, Tertullianus illum librum *contra Marcionem*, quem appellavit, *libellum* dixit; itaque quartum inter superstites non voluit laudare, qui non libellus sit, sed magnum volumen. Inepta conclusio! quasi vero Tertullianus omne opus *contra Marcionem* non *opusculum* dixisset lib. i, c. 1, c. 31; II, c. 1, etc., aut quasi is dici libellus non posset, qui partem majoris operis constituit. At eo modo dicendum est Tertullianum opus nondum perfectum citasse! Hoccine vero et potuit tanto viro scrupulum injicere, qui millies in commentariis suis ipsos libros suos nunquam absolutos autestatus est? Eodemque modo Tertullianum egisse quis negabit, si quidem nostras nostri argumenti vindicias legerit? Denique dicit Tertullianum de loco, quo sancti viri contineantur a 139 morte ad ultimi judicii diem, alia in libro de *Anima*, c. 53, deque *Resurrectione*, c. 43., alia in *Antimarcione* IV, c. 34, tradere. Audio. Sed numquid isti libri pugnant in iis locis, quos se ait in disputatione *adversus Marcionem* pertractasse? Hoc vero nec C Tillemontius unquam probavit, nec quisquam, si in aliis ad causam propriam non pertinentibus a se Tertullianus defecerit, dicet admitti talem conclusionem posse.

§ 12. — *Liber de Pallio. Disputatur de triplici præsentis imperii virtute, et inquiritur in annum quo Geta dignitatem Augusti suscepit.*

Jam nobis libellum de *Pallio* tractandum sumamus, obscurum illum quidem et satis confusum, sed magna tamen omnis antiquitatis scientia referunt. De cujus ætate cum sint tot discrepantes virorum doctissimorum sententiæ, id agamus necesse est, ut vel eas candide examinemus, vel nostram proponamus. Existit autem hic primoloco quædam quæstio facile expedienda, quænam sit ista *præsentis imperii triplex virtus, Deo tot Augustis in unum favente*, cui Tertullianus tribuit eorum temporum felicitatem (26). Namque alii (Jac. Gutierrez, de *Officiis domus Augustæ*, edit. Lips. p. 277) his unum Severum indicatum volunt propterea, quod tres illos imperii æmulos Julianum, Nigrum et Albinum superaverat; alii cum Nigro et Albino Severum (*Centuriatores Magdeburgici*, cent. III, p. 241); alii Albinum, Severum et Antoninum (Pamelius, in *Vita Tertull.*, p. 10 D, 14 F.); denique alii Severum cum duobus filiis Bassiano Getaque Deo tot Augustis in unum favente, quot census transcripti!

intelligunt. Sed trium priorum opinionum nullam probo. Nam ea Gutherii opinio contorta est et perinepta, ut pene nesciam, an quis unquam tam aperte et perversa et falsa secutus sit. Non tangam id quidem, bonum virum non vidisse triplicem illam virtutem *præsentis* imperii, Deumque dici *tot Augustis fuisse* in unum, hos etiam multas urbes produxisse, auxisse, reddidisse; quod dicat mihi quis, an de Juliano, Nigro et Albino affirmari queat, maxime tum, cum jam essent interempti? Nec dicam, quam male adhibita sint Herodiani verba, lib. III, c. 7, qui Severum miratur *ἕνα ἀνδρα τρεῖς καθελόντα βασιλέας ἤδη κρατοῦντας*; sunt enim hæc jam a Bœclero satis disputata (In *adnot. ad Herod.* p. 420). Hoc unum lubet examinare, quod ad rem nostram imprimis pertinet, utrum Geta, vivo Severo, nunquam sit factus Augustus. Quod cum velit Gutherius, primum Getam Severi fratrem a Geta Gæsare, Severi filio, non quidem, ut par erat, distinguit. Nam cum Spartianus, in Sev. c. 10, Severum dicit filium suum Bassianum Cæsarem appellasse, ut fratrem suum Getam a spe imperii, quam ipse conceperat, submoveret, nonne consentaneum est, eum de Geta, Severi fratre, fuisse locutum? Deinde quod in multis codicis titulis nomina Severi et Antonini Augustorum reperiantur, sed **140** Getæ nunquam, hoc vero ad rem nihil facit omnino; ab eo enim tempore, quo Geta dignitatem Augusti suscepit, ut postea docebitur, semper fuit patris in bello comes, in quo, quod de legibus ad rem publicam spectantibus cogitare non potuerit, nemo mirari debet. Id vero nullo modo ferendum est, quod Getam, patre vivente, Augustum appellatum esse neget, nummisque utatur ad hoc efficiendum, in quibus Getæ Tr. P. II, legitur. Nam cum ipse adjiciat, Getam, mortuo patre, cum fratre non nisi x menses, xv dies regnasse; necesse est sane ut Geta ante patris mortem Augustus sit appellatus. Altera opinio doctissimorum, virorum, qui Magdeburgi historiæ sacræ centurias composuerunt, Severum cum Nigro Albinoque statuit fuisse illam triplicem virtutem, et recte, ut cum Tillemontio loquar, erroris vincitur, eo quod fontem malorum imperii Romani fontem constituit, unde manaverit tanta felicitas imperii, de qua Tertullianus loquitur. Ac de Pamelio meliora sentiam, a cujus causa veritas plerumque remotissima est? qui Albinum, quem omnes norunt propter dignitatem Augusti sibi negatam adversus Severum inimicitias suscepisse (V. Dion. Cassium, l. LXXV, c. 4, p. 1258), etiam Augustum dicere potuit, et Caracallum ejus in imperio socium, cui demum, interfecto jam dudum Albino, honores Augusti concessi sunt? Quem si jocantem hæc affirmasse cum Scaligero dicam, parum dicam; tot tenebras veritati offudit. Igitur

(26*) Hoc ut multis confirmemus, non ita necesse est; satis enim ea opera functus est Tillemontius in opere cui titulus; *Histoire des empereurs*, tom.

A hoc unum restat, ut triplicem istam virtutem Severum cum filiis, jam Augustis putemus; in quibus Deus dici potest in unum fuisse, ut verbo Septimiano utamur, cum unns, si recte velimus loqui, Severus regnaverit, cæteri duo nomine magis quam re Augusti fuerint. Unde, si teneamus quonam anno Geta ad Augusti dignitatem evectus sit, hæc non magis ad cognitionem intelligentiamque ætatis convertent. Enimvero Dodwellus scite, ut alia multa, monuit (*Prælect. Camden.*, XIX, § 21, p. 621 seq.), multisque comprobavit exemplis, Romanorum imperatores curasse, ut *Trib. Pot.* filiorum suorum a quinquenniis aut decennis imperii numeraretur. Sed ann. CCVIII, quis nescit quidecennalia *Severi et Caracalli* decennalia existisse? Quocirca vix quisquam dubitare potest quin eodem anno in Getam Augusti dignitas collata fuerit, et quid impedit quominus pro more imperatorum rom. idem eodem die etiam Getæ contigisse, quo olim Severo et Caracallo, dicamus? Ac ista res si forte dubia videri posset propterea, quod vel id citius potuisset accidere, vel quod unam hanc regulam imperatores non fuissent ubivis secuti, quamvis id quidem verisimile in Severo non sit, qui artis Chaldæorum studiosissimus fastos dies diligenter tenebat, nummi tamen hoc ponunt extra omnem dubitationem. Nam si ad numerum *Trib. Pot. Getæ* attendimus, quibus anni hujus dignitatis possunt accuratissime effici, iste quidem ultra quartum in Getæ nummis non progreditur. Sed Geta summum cum Caracallo principium ad mensem fere Februarii **141** Anni CCXII tenuit (26*); igitur numerus quartus *Trib. Pot. Getæ*. medio ann. CCXI, merito debet assignari; a quo si regrediamur numerando, efficitur sane. Getam post confectam dimidiam partem ann. CCVIII suscepisse dignitatem Augusti; unde apparet et hoc, librum Tertulliani *de Pallio* medio ejus anni esse recentiore.

§ 13. — *Dubia redditur Basnagii et Walchii sententia, qui ann. CCXI, hunc librum editum esse voluerunt, et ann. CCVIII libellus asseritur.*

Sed cum accuratior anni ejus, quo scriptus hic liber est, ratio postuletur, qui ista subtilius disserunt, abeunt, quantum video, in eam sententiam, ut in annum CCXI, eum conjiciendum arbitrentur. Nihil enim cæteros moramur, qui versus finem imperii *Severi* hoc opus exaratum, magis universe pronuntiant. Sed qui magis eam rem ad subtilitatem chronologicam exegerunt, Sam. Basnagius (In *Annalibus politico-ecclesiasticis*, tom. II, p. 217, et, qui illum sequitur, Ven. Gœttingensium Walchius (In *antiquitatibus pallii philosophici veterum Christianorum*, p. 227 seq.), hi, inquam, eo, quo diximus, anno scriptum hunc librum esse decernunt; sunt enim quædam ejus anni similitudines

II, p. 1, ed. de Bruxell., p. 185; et dans les notes, p. 591.

eum rebus quarum hic Tertullianus mentionem injecit. Verum, ista re diligenter examinata, mihi animus, magis inclinavit in eam sententiam, quod iste libellus sit fere ad annum CCVIII compositus. Quam ob rem, pace venerandi viri, quem spero facile veniam daturum esse homini ingenuo, verumque sine ulla contentione invenire volenti, ea explicabo brevissime quæ me movent, ut de veritate ejus sententiæ subdubitem, quæque ad eam, quam obiri vellem, commendandam facere aliquo modo videntur. Videlicet ista secus sententiam opinio universa efficitur similitudine eorum quæ Tertullianus habet, cum iis quæ scimus isto anno CCXI contigisse. Sed istud quidem argumentum tametsi non videatur repudiandum per se, non tamen multum, opinor, firmitatis habet, si eadem similitudo eorum quæ a Tertulliano dicta sunt, intercedit cum iis, quæ exstiterunt ann. CCVIII, et omittit vim probandi omnem, si possit ostendi ann. CCXI plane diversa accidisse ab iis quæ is in libro nostro memoriæ prodidit. Quod utrumque hic ita se prorsus habet. Nam, ut de hoc dicam primo loco, cum nostrum libellum litteris mandaret Tertullianus, Africa jam vacabat a terræ motibus (c. 2) : *Pacis erant et annonæ otia, ab imperio et a cælo bene erat* (c. 1). Sed eo tempore quo ad Scapulam perscripsit ea quibus animum ejus revocaret a crudelitate adversus Christianos, quod fere factum est ann. CCXI, ut postea docebimus, jam ante annum imbribus, ignæ, tonitribus, defectu solis aliisque perterriti erant Africani. Quæ omnia cum Tertullianus defendat pœnarum instar fuisse deorum cultoribus propterea, quod tot miseriarum **142** in christianos incendia excitaverant, necesse est sane istam horum vexationem jam usque ab integro anno ductam fuisse. Age igitur fac ann. CCXI scriptum esse *de Pallio* libellum, nonne Tertullianus pugnantia loquitur, qui eidem tempori et summam prosperitatem et calamitates gravissimas tribuit? Atque hic ego non inficior, dici forsitan posse quod, his calamitatibus aliquantisper remissis, quieti ac quasi tranquilla interjecta intervalla fuerint. Sed cum veteris historiæ monumenta nihil prorsus prodiderint, ex quo ista res possit quodam modo intelligi, nunquid ista fingere liceret, ut opitularemur opinioni quæ pene videtur ad exitum adducta? Fuerint interim istæ calamitates ad tempus dispersæ, tamenne summas adversus christianos injurias etiam intermissas dicamus? Etiam, dices; prospera enim tempora qui potuissent exstitisse, nisi et hæ aliquantum desiissent? At ego qui Tertullianum didici hostes in omnes quasi latebras persecutum, usumque

(27) Spanhemium in immortalis opere *De Præsentia et Usu numismatum*, diss. 12. vol. II, p. 443, qui istos nummos Severi et Antonini, in quibus est Felix Karthago, ad jus nummos cudendi urbi huic restauratæ datum pertinere dicit. Quam ipsam rem, aut cognatam certe, si respiciant ii nummi creberrimi, qui laudant *Indulgentiam Augg. in*

vel levissima re ad convincendos erroris ac flagitii eos qui erant rebus christianorum adversi hunc ego Tertullianum putarem adversus eos disputaturum modo eo, ut, quemadmodum injurias adversariorum in christianos secutæ fuissent summæ calamitates, ita vicissim felicissima tempora excepisse eorum in hos benevolentiam diceret? Atque aliud adhuc in promptu est. Nam cum Tertullianus istum *de Pallio* libellum componeret, *pacis otia erant, et revera orbis cultissimum rus imperii concultus et amœnus super Alcioni pometum et Midæ rosetum* (c. 2). Id vero quonam modo? *Eradicato omni aconito hostilitatis*. Sit itaque hic liber scriptus initio ann. CCXI; nam sub Februarii initium inter vivos esse Severus desiit, et desiit etiam « triplex imperii virtus. » At isto tempore bellum adversus Britannos nondum erat absolutum, nec unquam postea fuit, vivo Severo, sed eo mortuo demum Antoninus pacem cum Britannis iniit (V. Herodianum, l. III, c. 15, pag. 173). Isto igitur anno cum certe nec fuerint *pacis otia, nec orbis cultissimum rus imperii*, commodior locus videtur huic libro assignari debere, et annus quidem CCVIII in finem inclinatus, præsertim quoniam cum eo optime concordant ea omnia, quæ Tertullianus hic tradidit. Namque si requiris *triplicem præsentis imperii virtutem*, sane jam modo Geta Augusti dignitatem sumpserat; si *Carthaginenses novitate felices*, eos jam dudum nummi prodiderunt (27); si *cactum et rubum subdolæ familiaritatis*, Plautianus familiarissimus Severo jam erat ann. CCIV, e medito sublatus (V. Tillemont, *Hist. des empereurs*, l. c., p. 443 seq.); si *spem Campaniæ deustæ de montibus suis* (c. 2), illud Dio **143** Cassius (lib. LXXVI, c. 2, p. 1272), tempore eo quo Plautianus periit, plane quidem commemoravit; si denique *eradicatum omne aconitum hostilitatis ac pacis otia*, erant ista sane prius, quam Severus in Britanniam proficiscebatur. Sed *exclusi* ubinam tandem sunt *Barbari*? Ii quidem nondum eo tempore muro Britannico, sed tamen ab imperii Romani finibus ipsis legionum Romanarum præsidiis arcebantur, et ipse Tertullianus cum loquatur de multis barbaris, quidnam est causæ cur solos Britannos intelligamus? Itaque cum ann. CCVIII exstiterint omnia ea quæ commemorata a Tertulliano fuere; cum nullus alius possit excitari, cui aliquo majori jure eadem possent asseri; cum ipsa denique recens dignitatis Getæ memoria videatur occasionem Tertulliano præbuisse, ut ejus mentionem faceret: parum videtur à certitudine abesse id, quod diximus, librum *de Pallio* ad ann. CCVIII pertinere.

Carthag. (ita enim mihi videtur), hoc fere exstitit, A. CCIV, aut V, quia in quibusdam cum ea re Tr. P. VI, Caracalli conjungitur. Certe editi sunt ante scriptum libellum *de Pallio*; nusquam enim in iis Getæ, sed Severi tantum et Caracalli nomen reperitur.

§ 14. — *Librum ad Scapulam sub initium imperii Antonini Caracelli, A. CCXI prodiisse probatur.*

Ultimus liber hujus generis, et forte credo omnium Tertulliani, est is quem scripsit ad Scapulam, Africæ præsidem; cujus adversus Christianos crudelitas sine dubio post Severi imperatoris edictum exstitit. Fuit enim Hilarianus, cujus in nostro libello mentionem Tertullianus injicit, Africæ præses eo tempore, quo Felicitas ac Perpetua cum sociis suis morti traditæ sunt, quam post leges a Severo latas accidisse omnes confitentur. Atque ex iis ipsis, quibus Scapulam arguit summæ injustitiæ, existimans (cap. 4.) *potuisse eum officio jurisdictionis suæ fungi, et humanitatis tamen meminisse, cum nihil amplius mandetur, quam nocentes confesos damnare, negantes autem ad tormenta revocare;* ex iis verbis, inquam, haud obscure colligitur, tum exstitisse leges quasdam Severi, Christianis inimicas. Istæ enim antequam editæ erant, præsidæque agebant earum duntaxat auctoritate, quibus olim Imperatores exagitaverant Christianos, adversus vim earum Tertullianus vehementer in *Apologetico* disputat. Leve hoc quidem videbitur, neque proprio quodam argumento egeret, nisi Pamelius (In *Vita Tertull.*, p. 13, C.), ann. CXCIV, hunc librum assignandum putasset; qui quam leviter disputaverit, ipsa verba docent quibus se ait inductum ut ita sentiret, si quidem Tertullianus et Albinianos numeravit in hostibus imperatoris (cap. 2). Jam si verum est id, has calamitates, quibus Scapula Christianos insectatus est, posteriores esse Severi lege, non minus ea intelliguntur regnante quidem Severo non contigisse, quod tamen video placuisse quibusdam. Nam in eo loco (*de Pallio*, c. 4.) ubi Tertullianus Severum dicit, *patrem Antonini, Christianorum memorem fuisse, ipsumque Antoninum, lacte Christiano educatum, novisse Proculum*, dicat mihi quis, cur Severum patrem Antonini appellaverit, quod ad rem sane non pertinebat, aut cur ipsum Antoninum ad testimonium citaverit, nisi hæc hoc regnante scripta sint. Neque vero ea de re dubitandum est propterea, 144 quod nullos christianorum cruciatus sub *Caracallo* reperimus ab aliis scriptoribus traditos, aut quod etiam ii *Caracalli* tempore possunt esse posteriores. Etenim, quod isti nemini alii commemorati sint, ejus est haud dubie ratio aliqua in eo, quod illi nec diu, nec nisi in Africa exstiterint. Namque Tertullianus nunc quidem a præside legionis et Mauritanæ dicit familiam christianorum impugnari, Scapulamque petiit, ut saltem Carthagini parcat et provinciæ, Arriique Antonini exemplum imitetur, qui in Asia olim christianos avocasset potius a cruciatibus quam ad supplicia pertraxisset. Eos autem nec fuisse Caracalli tempore posteriores eo efficitur,

(28) Hoc satis adversus Scaligerum aliosque defendit Sam. Basnagius l. c. p. 218, n. 11.

(29) In epist. ad Jo. Bessonum quam edidit

quod Hieronymus (*de Visis illustribus*, c. 73, ed. Fabric., p. 126) Tertullianum ultra Antonini tempora non vidisse dicat, nullæ præterea usque ad Decium adversus omnis generis christianos inimicitæ reperiantur (28), et quod cum Caracalli temporibus hæc quæ tradita sunt in nostro libello, optime consentiant. Tametsi enim non sit certissime exploratum, quo anno hæc christianorum defensio elaborata sit, tamen ratione quadam probabili, ut est in tali re, primo imperii Antoniniani anno vindicari ea posse videtur. Namque illum selis defectum quem Tertullianus ait anno superiori exstitisse (c. 3). Antoninus Lalo vera asseruit. A. CCX (29). Cui quamvis Tillemontius resistat eo, quod Tertullianus *solem dixerit, non potuisse hoc ex ordinario deliquio pati, cum fuerit in suo hypsomate positus*, tamen hunc Septimii argumentandi modum, qui omnia novit sæpius inepta satis in rem suam convertere, jam dudum derisit harum rerum peritissimus Scaliger (*Animadvers. ad Eusebii Chronicon*, p. 10). Deinde cum nullam unquam legem Caracallus tulerit adversus Christianos, oportet profecto has calamitates iis a Scapula inflictas reliquias Severianæ crudelitatis fuisse, quæ tum penitus extinctæ videntur, cum Caracallus, imperium sibi confirmaturus, in exilium missos revocasset (*V. Dionem Cassium*, lib. LXXVII, c. 3). Quod cum fecerit paulo post, quam Getam fratrem sub initium ann. CCXII sustulerat, non inepte id quidem dicimus; Scapulam ann. CCXI, adversus Christianos egisse.

ARTICULUS IV.

De libris Tertulliani, quorum vel ætas, vel doctrina, vel utraque latet.

§ 1. — *Tertia classis librorum Tertulliani, quos, quamvis incertæ ætatis sunt, tamen constat, scriptos ante ejus defectionem fuisse.*

Tertia hæc disputatio finem faciet exercitatorum, quas instituimus, Septimianarum; in quibus cum hactenus pertractati sint isti libri, quorum et ætas et doctrina poterat certa quadam via et ratione demonstrari, nunc oportet subjici cæteros, qui ætatem suam 145 non satis definite produnt, sed doctrina tamen non est admodum obscura. nisi in quibusdam paucis, qui ancipitem habere formam videntur. Itaque *primum* illos excitabimus ætate majores, qui Tertullianum ostendunt nondum plane Montanistarum partibus addictum; *deinde* eos, quibus notæ Montanismi non sunt leviter impressæ; *postremo* hos, qui lectorem dimittunt dubitantem, fueritne Tertullianus tum, cum illos præscriperet, a communi Ecclesia sejunctus, necne? Cui triplici librorum Septimianorum generi cum dicamus ætatem asseri non satis certe posse, non volumus id quidem, prorsus ignorari ætatem cuivis tribuendam (erit enim etiam,

Petr. Possinus in notis ad Acta Perpetuæ et Felicitatis, in Ruinarti Actis primorum martyrum sinceris, Ed. Amstelodam., p. 119.

quod probabiliter de hac disputari possit), sed accurate ipsum annum scriptorum librorum defini-
niri posse, id quidem audemus negare propterea, quod nullæ in iis sunt significationes certæ, quæ vindicari certo quodam ac definito anno possint. Sed ad propositum veniamus.

§ 2. — *Liber de Oratione ante defectionem scriptus et anno 196, vel 197 editus.*

Primi generis haud dubie dici potest liber *de Oratione*, qui, nisi vehementer fallor, primus est omnium Tertulliani qui ætatem tulerunt, magnoque omnium consensu, si ab Hoffmanno discesse-
ris (*Dissert. cit.* § 11, p. 37 seq.) cujus intererat omnia Tertulliani scripta ad eum Montanistam referre, in libris castioris doctrinæ numeratur. Atque si forte suspecta est fides. Hilarii Pictaviensis, qui scriptum hunc libellum ante Tertulliani defectionem non obscure significat; tamen in libro ipso tot sunt notæ sententiarum diversarum ab iis, quas postea in scriptis, erroribus Montanistarum infectis, defendit, ut libri istius doctrina nemini sit ad reperiendum difficilis, qui comparare utrorumque sententiæ velit. Nam primum quantæ hic (30) sunt laudes operis Hermæ, quod *Pastor* inscribitur, cum consuetudinem considendi finita oratione observatam ab Herma non secum pugnare ostendit, quod *fere Scripturam*, ac (ne illud *fere* cuidam invidiam nostræ sententiæ moveat), postea *Scripturam* appellat? quod tametsi non sic ceperim cum Muratorio (*loc. cit.* not. 3, p. 31) aliisque, quasi Tertullianus Hermæ libros referat in libris N. T. canonicis (loquitur enim ex more magis adversariorum quam suo); tamen non contemnit Hermæ auctoritatem, sed sibi conciliat, longe secus atque in libro *de Pudicitia*, c. 10 et 20, in quo non modo Hermæ effata repudiat, sed spurium illud omnibus consentientibus scriptum appellat et illum *mæchorum Pastorem*. Quod miror argumentum miratum in Allixio fuisse Hoffmannum existimantem, non exagitasse Tertullianum in nostro libello Hermæ *Pastorem* propterea quod sibi Hermæ auctoritas non tantum obstitisset quantum, cum exararet librum *de Pudicitia*, quare nec fuisset necesse ut ejus pretium elevaret. Nam etiamsi non negemus magis adversariam fuisse Hermæ auctoritatem 146 Tertulliano in rebus iis, quarum mentio est injecta in bello *de Pudicitia*, ejus tamen de Herma iudicium in nostro *de Oratione* libro non solum multo est nitius, sed ita comparatum etiam, ut ipse Hermæ auctoritatem non universe contempsisse videatur. Ac illud *fere Scriptura*, quod vim hujus argumenti minuere Hoffmannus arbitratur, satis est ab eo inepte explicatum sic, ut temere dicere voluerit Tertull. nomen *Pastoris* Hermæ libello imponi, cum illud nomen nullo modo mereatur; nam illud *fere Scriptura* certe est ita intelli-

(30) C. 16. Edit. Lud. Ant. Muratorii, qua utimur, qui nostrum libellum antea mutilum e bibliothecæ Ambrosianæ codice integrum edidit in

gendum Hermiani libelli auctoritatem fere eadem, quam sacrorum librorum putari; quod ipsum ex eo patet, quod eum postea prorsus *Scripturam* dicat, neque sic eum, ut opinor, appellasset, si tam ipsi contemptus Hermas fuisset, quam erat tempore conscripti *de Pudicitia* libri. Sed sunt hic etiam alia Tertulliani dicta multum discrepantia ab iis quæ in libris Montanisticis proposuit, quæ ostendunt clarissime tum longe aliam fuisse Tertulliani disciplinam quam postea. Videlicet sectione 18 (p. 35, Murat.), cum disputat adversus eos qui, dum se cibo abstinebant, nec alios solebant osculo excipere, *non ait, nisi die Paschæ, quo communis et quasi publica jejuntii religio est, jure osculum cæteris negari debere*; quod ostendit profecto Tertullianum tum ex illa societate sacra fuisse, quæ nullum diem publica et communi abstinentia a cibo celebrat præter eum, quo Christus mortuus erat; nam *Dies Paschæ* est is qui erat memoriæ Jesu interempti consecratus (31). Enimvero Christiani veteres Tertulliani tempore non nisi hunc diem communiter inedia celebrabant propterea, quod tum aiebant sponsum fuisse ablatum; et tamen Tertullianus in libro *de Jejuniis*, c. 2, qui est haud dubie e numero Montanisticorum suorum, multum vituperat hanc consuetudinem, unum hunc diem communi jejuniorum religione celebrandi; estque satis clarum Montanistas plures alios dies præter diem Christi emortualem celebrasse. Unde elicitur illud: Tertullianum cum hunc *de Oratione* librum componeret, nondum in partes Montanistarum secessisse. Quod novo potest argumento ducto ex utroque libello confirmari, quorum si quis loca alio potest modo in concordiam redigere, quam eo, quo diximus, ducto a diversa Tertulliani disciplina tempore utriusque conscripti libelli, eum audiemus. Nam cum in eo *de Oratione* c. 25, descendisset ad disputationem de tempore precum Deo offerendarum, bonum id quidem esse inquit, quasdam certas et fixas quasi horas precibus destinari, tertiam scilicet, et sextam et nonam ab apostolis quoque observatam; sed id quidem fieri, adjicit, *sine ullius observationis præcepto*, neque lege præceptas esse alias præter *legitimas orationes*, h. e. eas quæ sub ortum lucis notisque pronuntiantur. Et c. 23 extr.: *De temporibus*, inquit, *orationis nihil omnino præscriptum est, nisi plane omni in tempore et loco orare*. Sed et in libello *de Jejuniis* peracerbe exagitat orthodoxæ Ecclesie addictos (c. 2) 147 propter eam causam, quod abstinendum esse dicerent a cibo *ex arbitrio, non ex imperio novæ disciplinæ pro temporibus et causis uniuscujusque, et orationes etiam fere hora nona concluderent de Petri exemplo*; additque diserte c. 10, *salva plane indifferentia semper et ubique et omni tempore orandi,*

Anecdotes Latinis, tom. III, p. 9 seqq.

(31) Vide, exempli causa, *Adversus Judæos*, lib., c. 10.

tamen tres istas horas solemniores fuisse in orationibus divinis; et cap. 13, ad ipsam provocat legem a *Paracleto* datam, qua hanc Montanistarum consuetudinem confirmasset. Quibus omnibus evincitur haud dubie, aliam prorsus Tertulliani sententiam fuisse, cum *de Oratione* librum componeret. Denique, ut alia omittam multa, id mihi videtur magno argumento esse ad asserendam libro nostro ὀρθοδοξίαν, quod nullam in hoc libro, cum de *Jejuniis* ac stationibus crebrius disserat, injiciat mentionem xerophagiarum, quas tanto cum fervore in libro *de Jejuniis*, cap. 2, 5 seqq., defendit; cujus omissionis dubito an ulla alia ratio reddi possit, quam ea, quod tempore scripti libelli nostri isti Ecclesiae addictus fuerit, quæ xerophagias (ut ait in libro *de Jejuniis* c. 2) *novum dicebat affectati officii nomen esse et proximum ethnicæ superstitionis*. Hæc omnia mihi multo videntur magis audienda, quam quæ Hoffmannus ad vindicandum opinionem suam profert, quibus alia non nullius auctoritatis nos etiam ipsi possemus, si necesse esset, addere. Simillima scilicet esse ait, ea quæ hic, c. 22, de virginibus velandis præcipiat, eorum quæ ab eo in libro hujus argumenti defenduntur: quod longe secus est. Nam tametsi in utroque libro velit ut virginibus obtegantur velo, non ipse tamen iste consensus librorum, ex eadem disciplina prodisse utrumque demonstrat; sed, si quis utriusque loca accurate contulerit, magnus erit a se Tertulliani dissensus, qui nostram multo magis quam Hoffmanni sententiam confirmat. In libro *de Virg. velandis* vehementer et ex ipsa imprimis lege Montanistarum hanc consuetudinem defendit, sed in nostro *de Orat.* libello, c. 22, p. 43, non tenendam jubet hanc consuetudinem, *legemque adeo virginibus quoque injicientem velamentum ait excusari posse*; atque in principiis illius disputationis, c. 21, *quasi incertum retractandum esse illud, quod promiscue observetur per Ecclesias, velarine debeant virginibus an non?* Leve igitur est istud viri docti argumentum, potuissetque ille rectius ad testimonium sententiæ suæ citare cap. 6, ubi cum rogationem quartam orationis Dominicæ non proprie, sed tropice de sacra cœna esse intelligendam dixerat, *Sed et quia*, adjicit, *carnaliter admittitur ista vox, non sine religione potest fieri et spiritalis disciplinæ*, ubi *spiritalis disciplina* aliquam dat Montanistici scriptoris suspicionem, qui spiritales se, cæteros Psychicos appellant. Sed potuit Tertullianus sub spiritalibus etiam quosvis probos homines et Christianos intelligere, quod mihi magis placet, propterea quod hos non ita multo post interpretatur per *fideles*, eosque non orthodoxis v. Psychicis opponit, sed *nationibus*, hoc est, non credentibus in Jesum; neque usquam reperi Tertullianum vel in ipsis Montanisticis 148 libris orthodoxis nomen fidelium negasse. Jam cum hunc librum ex iis esse constet, qui castigatiorem doctrinam continent, quemcumque illi locum in

A hujusmodi Septimianis scriptis dederis, idem est. Nobis, quibus ex eo nulla se vel levis suspicio errorum Montanistarum obtulit, optimum videtur, eum in primis hujus generis collocare.

§ 3. — *Liber de Baptismo a Tertulliano catholico exaratus. Confutantur argumenta dissentientium.*

At dicere quænam doctrina asserenda sit libro *de Baptismo*, majori est cum difficultate conjunctum. Equidem non ignoro omnes sic sentire, quasi sit hujus libri ὀρθοδοξία extra omnem dubitationem posita, leviter, ut in cæteris, repugnante Hoffmanno; sed in ea re miranda venit multorum doctorum hominum levitas, qui libros alios, quorum argumentum certam habet puritatis significationem, Tertulliano Montanistæ tribuerint, et hunc tuto exemerint e numero horum librorum, cujus tamen loci, si vel præcipuos Montanistarum in eo vel orthodoxorum sententias requisiveris, tam sunt obscuri, ut, inquisitis omnibus, vix quod se vertat animus videat. Sed ut, quantum fieri possit, dicamus tamen quænam in libro nostro doctrina vel ad has vel ad illas magis inclinata regnet, primum placet examinare locos qui huic libro suspicionem Montanismi conficiunt, deinde eos qui sunt in contrariam partem, rarius licet, propositi. Atque, ut omittamus ea quæ subdubitans objecit Baronius, satis ille ab Allixio confutatus (in *Vit. Tert.* p. 29 seqq.), Hoffmannus in illam superiorem partem excitat argumenta. Primum quod in libro *de Baptismo* Tertullianus dictis utatur similibus eorum quæ in eo *de Pudicitia* defenderat, ita ut exagitet eos qui sibi sumebant potestatem dandi veniam delictorum quæ uni tamen Deo competeret. Cujus rei, ni fallor, significationem in illis verbis reperit: *Neque peccatum dimittit, neque spiritum indulget, nisi Deus solus*; quæ quomodo non nisi a scriptore disciplinæ Montani dedito pronuntiari potuerint, non perspicio. Nam neque illud sodales orthodoxæ Ecclesiae negabant, neque de ea re erat eos inter et Montanistas disputatio; sed illi orthodoxi, quamvis non nisi Deo potestatem remittendorum peccatorum assignarent, negandam tamen pacem iis qui propter peccata fuerant e societate sacra ejecti, non putabant, siquidem illi se vitam emendaturos pollicerentur. Postea hunc librum vir doctus ait ad calamitatum Christianis a deorum cultoribus immissarum plena tempora pertinere; quæ est levis profecto conjectura. Nam c. 16 libri nostri, quem locum ille antestatur: *est nobis etiam secundum lavacrum, sanguinis scilicet*, nullo modo tum præsens periculum ostendit. Quod si commemoratum etiam a Tertulliano fuisset, non propterea hic liber ad scripta Montani erroribus refert abjici posset; sunt enim multa Tertulliani scripta (ut diss. 1, docebamus), æqualia his calamitatibus, ante Tertulliani defectionem composita. Sed neque ipse ille di-

cendi modus, quo Tertullianus cruciatus aliquem **149** veluti baptismum appellat, statim Montanistam prodit, nisi velimus dicere Originem quoque et alios, quorum loca habet Dodwellus (*Dissert. Cyprian. XIII, quæ est de secundo martyrii baptismo imprimis* § 2), qui nunquam accusati Montanismi fuere, propter eam rem Montanistarum addictos societati haberi debere (32). Denique quod non obscure Tertullianum eodem in loco significare Hoffmannus dicit injuria Montanistas fuisse e societate communis Ecclesiæ proscriptos, cum iis cæterisque christianis unus Deus, unum baptisma, una denique in cœlis Ecclesia, cum cæteris autem hæreticis nulla societas sit (c. 15), illud certe argumentum opinioni ejus nihil firmamenti affert. Nam Tertullianus de consensu Montanistarum cum orthodoxis in ista doctrina ne verbum quidem habet, sed illam christianorum fidem opponit Caianorum hæresi, hosque spurios esse christianos ex eo docet, quod adempta ipsis cum cæteris christianis communio fuerit. Ac si, quæ ille putat, vera essent, tam **150** se non defenderet Tertull. ab injuria Montanistis illata, ut potius se Montanistasque hæreticos esse fuisset confessus. Nam in illo ipso capite 16, *hæreticos ait extraneos* (h. e. non Christianos) *testari ipsam ademptionem communicationis*. Igitur si Tertullianus significasset in hoc loco, orthodoxos ex Ecclesia projecisse Montanistas, se certe suosque hæreticos dixisset, quod prorsus abhorret. Atque hic alii occurramus necesse est difficultati propositæ ab Allixios adversus receptam de doctrina in hoc libro regnante sen-

(32) At dicere quis posset illos, qui post Tertullianum vixerint, christianos scriptores, cum summa existimatio eorum orta esset, qui vel morte vel cruciatibus susceptis Christum confessi publice erant, ut alia plura, hanc quoque dicendi consuetudinem a Montanismi sumpsisse; neque ergo horum loca esse idonea ad liberandum hunc sermonem a Montanismi suspitione, præsertim cum is primus in Tertulliano aliorumque Montanistarum scriptis, veluti in *Actis Perpetuæ et Felicitatis* § 22), appareat. Quam forte suspitionem pellam alia suspitione, si ostendero ipsum jam Marcionem eadem dicendi consuetudinem habuisse. Nempe Epiphanius, hæres. 42, § 3, edit. Colon., p. 304, tres ait baptismos defensos a Marcione fuisse (ὁ μόνον παρ' αὐτῷ ἐν λούτρων δίδοται, ἀλλὰ καὶ ἕως τριῶν λούτρων). In quo narrando etsi damus vera esse falsis ab Epiphanio permista, tanquam cum dicat: Marcionem triplicem baptismum excogitasse, ut se a flagitio cum virgine commisso purgaret (quod est, ut multi ostenderunt, mera calumnia); etiam cum dicat dedisse Marcionem triplicem baptismum, quod cum argumento ad hunc baptismum triplicem confirmandum, ut postea patebit, nullo modo consentit; neque tamen hoc Epiphanius testimonium universe contemnendum arbitror. Erit igitur operæ pretium, ut quisnam is fuerit triplex Marcionis baptismus, breviter ostendam. 1° Multa sunt in disciplina Marcionis similia disciplinæ Manichææ, quem Manetem constat suos in *Auditores* et *Electos* distinxisse; quare haud scio an Marcionitis non possit eadem distributio assignari, cum Tertull. *advers. Marc.*, lib. v, c. 7, videatur indicare, non nisi sanctioribus ex suis

tentiam (*Diss. de Tertulliani vita et scriptis*, c. 4, p. 33), qui suspicari nos posse dicit, Tertulliani mentem jam tum ad montani disciplinam inclinatam fuisse, quod et Christiani *pisciculi* et Christus Piscis (Ἰχθύς) dictus ab eo fuerit, quæ nomina essent hausta e libris *Sibyllinis*, ab aliquo Montanista vel ipso etiam Montano exaratis; et c. 20 aliquam charismatum mentionem injecerit, quod Montanismum redolere videretur, imprimis cum conferuntur ea cum iis quæ sunt c. 29 libri *de Spectaculis* tradita. Sed bene ille fecit, quod hanc ipsam suspitionem non nimis subtilem et acutam putaverit. Nam etsi dederimus esse etiam eos libros, qui nunc sub nomine *Sibyllinorum* jactantur, vel a Montano vel ab aliquo ejus discipulo confictos, quos tamen magis vellem Gnostico cuidam asserere, Tertullianum etiam inde hoc nomen *Piscis* Christo datum hausisse; lamem ex eo argumento non magis suspectus Montanismi Tertullianus haberi posset, cum hunc composuisset librum, quam Justinus martyr, Clemens Alexandrinus, Origenes, alique, qui sæpius libros quosdam Sibyllinos ad testimonium citant. Atque si isti libri generatim exstiterunt ipso hoc tempore, quis est qui possit præstare non fuisse eos postea adulteratos, ut eam, quam nunc habent, formam receperint? Quod est verendum imprimis in acrostichide libri octavi: Ἰησοῦς Χριστός, Θεοῦ Υἱὸς Σωτήρ, unde ipsum hoc ἰχθύς cognomen sumptum vulgus existimat. Neque enim illi prius est a quocumque veterum proposita, quam a Constantino M. (in *Orat. ad sanctorum cœtum*. c. 18), cui vel ex

Marcionem nuptiarum licentiam negasse, his verbis: *Marcion totum concubitum aufert fidelibus, viderint enim catechumeni ejus*; in quibus potuit catechumenos appellare minus perfectos modo eo, quo Epiphanius alique hoc nomen etiam adhibent de auditoribus Manichæorum; neque credibile est Marcionem in universum omnes nuptias sustulisse apud suos, cum quemadmodum constat, nuptiarum auctorem non Deum malum, sed medium illum putarit, quem *justum* nuncupabat. Ex quo 2° non inepte potest cum Bellosobrio conjici (*Histoire du manichéisme*, t. II, p. 122) unum Marcionis baptismum in omnes collatum, altero initiatos fuisse interioris admissionis Marcionitas: imprimis quia Epiphanius diserte adjicit: ἔξεστι δίδομαι (scilicet λούτρον παρ' αὐτοῖς τῷ βουλομένῳ, quod pugnaret cum omnibus super ea re locis Tertulliani, qui nuptiis se abdicare rebuisse cunctos ait, qui tingi sacro lavacro a Marcionitis voluissent (lib. v, *adv. Marc.* c. 11; lib. i, c. 29, etc.) nisi duplicem hunc baptismum admitteremus. At nunc 3° restat dicere, qualem baptismum tertium Marcion crediderit, in qua re nostra proprie causa versatur; quem quomodo oporteat intelligi, clarissime docet argumentum, quo Marcionem Epiphanius ait triplicem baptismum confirmasse, ductum e loco illo apud Lucam (c. XII, 50), ubi haud dubie de supplicio suo deque aliquo sibi adhuc imminente baptismo Christus loquitur; quod allatum quoque a cæteris ad defendendum alterum martyrii baptismum videmus. Qua re motus sine ulla dubitatione sic statuo, eum supplicii Christianorum ad exemplum Jesu Christi suscipiendis etiam nomen baptismi cujusdam indidisse.

eo quod Virgilium cecinisse de Jesu Christi natiuitate dicat (c. 19 seqq.), patet, quam nullo negotio verba dari ab hominibus religionem fingentibus potuerint (33). Atque 151 ut omnia quæ velit susceperim, ne ipsa quidem hæc, quæ sunt in hoc viri docti argumento collecta, consistere et secum consentire possunt. Antiquissimi scriptorum christianorum, quod Guillelmus Bevergius (*in Codice canonum Ecclesie primitivæ*, lib. I, cap. 14, § 4 seqq.) et Guill. Whistonus (34) multis docent, hos, quos appellant, libros *Sibyllinos* antiquissimos confitentur; ex quo necessaria consecutione efficitur, nullum eos diversos fuisse ab his qui horum nomen nostro tempore mentiuntur, qui ipsi adversario videntur sæculo P. C. N. secundo compositi. Quid? idem ille de quo quærimus, Tertullianus, cum tempore eo quo proxime aberat a defectione sua, in lib. *ad Nationes*, c. 12, antiquissima dicit Sibyllæ effata; potuitne igitur ille libros *Sibyllinos* a Montano vel aliquo gregis istius profectos putare? Neque vero quidquam probat alterum illud, quod de charismate Allixius subjicit, cujus me fateor non satis dilucidam citato c. 20 memoriam invenire; ac si inveniatur, tam profecto non sequeretur librum *de Baptismo* ex officina Tertulliani Montanistæ fuisse egressum, quam illud dici de libro *super Spectaculis* non potest, qui est haud dubie, ut alibi ostendebam, ante ejus defectionem exaratus. Ac ne quid prætereamus silentio, quo posset quis aliquo modo huic opinioni adversæ libro nostro *de Baptismo* veritatem conciliare, fortasse possit excitare c. 20 hujus li-

(33) Mirum fortasse videbitur doctissimum Auctorem nostrum ac veteris disciplinæ scientissimum, hæcere quasi anxium in pro palata via, incertumque dubitare *christianisne an Montanistis peculiarior esset notissima tessera IXΘΥΣ*, quin et asseverare *a veterum nemine, Magnum ante Constantinum eandem symbolicam acrostichidem fuisse propositam*. Multa ex adverso occurrunt dicenda, quæ, usque dum ad librum *de Baptismo* deventum fuerit, satius est opportuno loco disserendam differre. Nunc nonnulla tantum captim et accinctus prælibare lubet.

Enimvero ad primum satis superque innumera respondent monumenta, sufficientis prorsus et indubiæ vetustatis, ac vere christiana manu data dedicataque in quibus emicat quidem præfata tessera, sive scalpro incisa, sive ære fusa aut expressa, carminibusve adornata, cæteris, ut plerumque fit, immista signis siglisque, unde puram putam fidei sanioris integritatem indigitaveris: hinc piscis sæpe sæpius cum columba depictus (Aringhi, t. I, 580; t. II, 258), aut anchoræ connexus Christive monogrammati, quod ut quisque novit, diu ante Constantinianum labarum vulgari usu fuit acceptum (Boldett. 370. 366 453; Aringhi, I, 520; II 327, 620; Bottari, III, 19); nunc deum ad orantium penes, nunc ad latera Boni Pastoris appositus (Bold., 573. Bolt, pl. xxxv. Videsis et cl. Costadoni *dissertatione sopra il pesce come simbolo de' primi cristiani; Raccolta d'opuscoli scientifici da Calogera*, tom. XLI, 1749. — Lupi *dissert. ad Severæ Epitaphium*, Parnormi, 1734, p. 103, p. 103, 136, 145, 153, 165, 185. — Fabretti, *inscript. antiq.*, lib. VIII, p. 569. n. 124-126; p. 590, n. 107, — Munter, *Sinnbilder und*

belli, in quo magnam Tertullianus ait esse utilitatem abstinentiæ a cibis ad evitandas peccati sollicitationes; quod videri posset consentiens cum laudibus inediæ iis quas decantavit in libro *de Jejuniis*. Magis etiam illud est suspectum, cum cap. 8 extr. dicat: *Igni destinatur homo qui post baptismum delicta restaurat*. 152 At neque hoc utrumque decretum abhorruit a disciplina recte sentientium sic, ut proprium esset Montanistarum. Nam in illo quidem superiori, quod admitti non potuerit nihil est, etiamsi aliis in locis Tertullianus nimium huic abstinentiæ tribuat, et hoc vel ab ipsis quibusdam orthodoxæ Ecclesie addictis quamvis inepto sensu defensum est, ut postea docebitur, vel dici commode potuit de iis, qui post baptismum ad vitam impiam delati, de ea emendanda non cogitant.

§ 4. — *Pamelius et Dupinus castigantur. Puritas libri a montanismo demonstratur.*

Sed age audiamus etiam eos longe plures qui *de Baptismo* librum scriptum ante Tertulliani secessionem uno ore confitentur. In quibus ineptus est error eorum, tanquam Pamelii, qui, præeunte quodam modo Epiphanio (hær. 42, n. 1, 2). Quintillam eam, quæ hujus libri conscribendi occasionem dedit, ex disciplina Montanistarum putant fuisse, cui femine cum se etiam contumeliis opposuerit Tertullianus, sequeretur eum tum, cum hunc librum perscriberet, adhuc a partibus Ecclesie purioris stetisse. Quod argumentum omnem certem conficeret, nisi levissimus in exponendis hæreticorum opinionibus homo Epiphanius etiam hic *Kunstvorstellungen der alten Christen*. m Thiersch. *Jahres-Berichte der Koeniglich Bayerischen Akademie der Wissen-schaften., München*. 1829.)

Constantino autem Magno longe antiquiorem esse Sibyllini acrostichii usum, nec pauciora nec sublestæ fidei faciunt scripta, sculptave testimonia. Imo mirare quanta ab ætate apostolica ad usque tempora nostra assurgat ea de re testium turba, qui quasi manum dant nonnullis primæ hominum ætatis traditionibus, undequaque diffusis, ac in medio temporum, orta jam Ecclesia, in ipsius gremio, renovatis ac reviviscentibus; donec, pace per orbem composita, piscis ac columba, cæteraque quotquot floruerint in abdito signa vel siglia symbolica palam in lucem prodierint. Nunc ergo de IXΘΥΟΣ acrostichide ad quosdam sit tantumdem satis referre Patres, nempe Clementem Alexandr. in quatuor locis, tom. I, p. 260, 312; p. 289, (p. 787); Potter

Nostrummet *Tertullianum, de Baptismo, de Resurrectione, de Spectaculis*, ut infra fusius erit occasio dicendi. Nec etiam addere pigeat ex marmoreis vetustis duas recenter effossas inscriptiones publicique juris factas, unam nempe cura D. Raoul Rochette, *Mémoires de l'académie royale des inscript.*, tom. XIII, p. 98, et D. Thiersch, loco citato; alteram e vetustissimo prope urbem Æduensem cœmeterio *Sancti Petri a via strata* erutam, ac typis mandatam in opere cui titulus: *Annales de philosophie chrétienne*, tom. XIX. Præterea cf Costadoni, § 23, x 27, 30, 33; Seechi, *Epigramma greco cristiano de primi seculi trovato presso l'antica Augustodano, Roma* 1840. — Franz, *Christliches Denkmal von Autun erkit*, Berlin, 1841. EDD.

(34) In libro suorum facile optimo: *A vindication of the Sibylline oracles*, Propos. 10, p. 36 seq.

more suo errori se dedisset. Nam et Caianorum sectæ hanc mulierem addictam fuisse ait ipse Tertullianus, c. 1, quorum et decreta et mores multum discrepant a Montanistarum disciplina, et nunquam repudiatum baptismum a Montanistis legimus, sed defensum etiam a Tertulliano montanista multa in locis, ut *de Pudicitia*, c. 19. Sed sunt alia duo argumenta apud Dupinium (*Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclésiastiques*, tom. I, p. 91), quibus hunc librum in indicem scriptorum emendationis doctrinæ infert; alterum quod nulli sint huic libro errores Montanistarum aspersi, alterum quod dicat potestatem conferendi baptismi non nisi episcoporum esse, nefas etiam esse, si quis illam mulieribus concedat; quæ verba Tertulliani illi videntur contraria Montanistarum disciplinæ. At illud superius eludere quivis facile potest eo, quod dicat non esse hunc librum oppositum orthodoxæ Ecclesiæ doctrinis, unde nec admirationem haberet hoc, quod Tertullianus hic nullum ab illa Ecclesia dissensum profiteatur, quod nec in aliis fecit, in quibus sibi non pugnandum cum Psychis esse videbat, velut in libro *de Pallio* aliisque supra pertractatis. Sed in altero Dupinii argumento falsa veris sunt mista. Itaque, quæ recte ex eo pro integra hujus libri doctrina depromi possint, postea disputabimus, et unum hic animadvertemus viri docti errorem. Videlicet Montanistas suspicatur feminis potestatem publice docendi dedisse, quam cum iis adimat licentiam Tertul. in nostro libello, hunc putat e numero montanisticorum non esse. In quo haud dubie errat, et contra niteremur hoc loco ex ipsis Tertulliani scriptis montanismo infectis, c. e. e libro *de Velundis virginibus*, c. 9, nisi eam disputationem occupasset Cl. V. Theophilus Wernsdorffus (In **153** *Commentat. de Montanistis sæc. 2 vulgo creditis hæreticis*, Gedani, 1751, § 19). Quam ob rem exponamus oportet illud, quod nos commoveat ut de libro nostro magis in honestiorem, quam pejorem partem pronuntiandum esse putemus. Hujus judicii duplex est causa. Primum cum quæstionem tractat de iis, quibus jussit baptismi conferendi (c. 17), illam potestatem *summum habere* ait *sacerdotem, qui est episcopos, dehinc presbyteros et diaconos, non tamen sine episcopi auctoritate propter Ecclesiæ honorem. Alioquin etiam, pergit, laicis jus est, — sed cum ea majoribus competant, ne sibi assumant dicatum episcopis officium episcopatus.* Unde hæc consequuntur. Tertullianum librum nostrum scripsisse tum, cum versaretur in aliquo cœtu sacro, qui et episcopos summos esse putabat rerum sacrarum moderatores, et laicis non nisi summa in necessitate versantibus jus concedebat aliquem sacro lavacro abluendi. Sed in Montanistarum conviculis longe alia videtur consuetudo obtinisse. Nam et si non negem, iis etiam suos et

A presbyteros fuisse et diaconos, tamen alium in eorum doctoribus collocandis ordinem observatum fuisse, testis est Hieronymus (*Epistola ad Marcel- lam, quæ est 27 edit.* Jo. Martianæi, tom. IV, part: II, p. 65): qui *apud nos, inquit, apostolorum locum episcopi tenent, apud eos episcopus tertius est. Habent enim primos de Pepuza patriarchas, secundos quos appellant Cunenas, atque ita in tertium, i. e., pene ultimum locum episcopi devolvuntur.* Quam si quis dicere velit consuetudinem Montanistarum ab Hieronymo fictam esse vel Tertulliani ævo recentiore, neque quid movere Hieronymum potuisset video, ut talia fingeret, quæ magno crimini dari Montanistis non poterat, neque abhorret aliquo modo, qui ipsi se suis vel docirinis vel institutis a communi Ecclesia sejunxerant, eos etiam ordinem sacerdotum diversum a communi consuetudine constituisse, præsertim cum jam ipse Montanus Pepuzem Phrygiæ oppidum Hierosolymam appellasset (*V. Euseb. Hist. Eccles. lib. v, c. 18*). Atque ecce mihi quantum in nostro libello honorem episcopis asserat, cum omnem tingendi aqua sacra potestatem ab iis deducat, et ipsius Ecclesiæ honorem cum horum dignitate conjunctissimum tradat. Sed in libro *de Pudicitia*, tam vehementi illo in consuetudinem orthodoxæ Ecclesiæ, quam salse, obsecro, perstringit (c. 1): *Pontificem scilicet maximum episcopumque episcoporum, ejusque edictum peremptorium!* quam nihil dat tanto viro, ut ait hic, a quo dignitas Ecclesiæ pendebat! Ac si quis putat, quod ego non diffiteor. Tertullianum in illo libro magnam animi permutationem ad causam attulisse, alium dabo e libro *de Exhortatione castitatis*, haud dubie Montanistico locum, qui longe majorem, ut mihi videtur, laicis tribuit baptismi conferendi licentiam, quam eam, qualem nostro in libro defenderat, ut jam video magnum virum, quem honoris causa nuncupo, justum Henningium Bæmerum acute monuisse (*Diss. ix Jur. ecclesiast. antiq. § 5*). Ubi cum neque sacerdotibus. V. T. neque Christiæne **154** Ecclesiæ sacerdotibus rededitas permissas esse nuptias Tertullianus dixisset, neque illas ait suscipi a laicis debere, quoniam et ipsi sacerdotes a Christo constituti fuissent, quare illi etiam *offerendi tingendique haberent potestatem et sacerdotes sibi soli essent.* Quod tametsi non dicat fieri debere, nisi *ubi non sit ecclesiastici ordinis consessus*, tamen neque mentionem auctoritatis episcoporum vel cæterorum doctorum publicorum iniecit, ut fit in nostro libro, neque hanc laicorum potestatem ex officiorum jurisque vicissitudine, ut hic (35) deducit, sed plane ex mystico omnium christianorum saccodotio; unde magna, ni fallor, duci suspicio potest, aliam plane disciplinam Tertulliani, scribentis hos erroribus Montani infectos libros fuisse, quam ejus cum animum ad nostrum scribendum adjungeret. Atque ut illud magis confirmem, proponam hic aliquam

(35) Ita enim de baptismo, c. 16: « Laicis etiam jus est baptismum dandi; quod enim ex æquo accipitur, ex æquo dari potest.

conjecturam meam, non quasi ipse me putarem A qui fraudis in ea re convictus de loco fuerit, h. e. errare in ea non posse, sed ut offeram iis quorum de munere sacro dejectus. Cui si quis addiderit hac de re potest esse iudicium, quod videant, valeatne quidquam ad causam nostram viris doctis probandam. Tempe c. 17 libri nostri confutat Tertullianus argumentum illud, quod, quibuscum pugnabat, homines solebant ex actis quibusdam Pauli sumere, ut feminis potestatem publice docendi vindicarent. Hæc ego Pauli Acta si, quænam fuerint quemque auctorem habuerint, ostendere potuero, tum mihi quidem Tertullianus vix videretur ea spernere potuisse, si hunc de baptismo librum jam disciplinæ Montanistarum deditus scripsisset. Atque hæc ego Acta ea fuisse suspicor, quæ apud veteres sub nomine *Actorum Pauli et Theclæ* exstitisse novimus, non quidem ea habitu ac forma, qualem B habent illa a J. Ernesto Græbio (*in Spicilegio SS. Patrum et hæreticorum*, tom. I, sec. 1, p. 95 seq., sunt enim hæc haud dubie temporibus prodeuntibus adulterata: sed sunt in illis tamen Græbianis quædam quasi venæ aut fragmenta eorum Theclæ Actorum, quæ veteribus celebrata fuerunt, veluti p. 115 is locus, ubi Paulus Theclæ potestatem imponit doctrinam Christi aliis publice tradendi. Quæ ipsa res, opinor, ostendit Tertullianum in loco excitato hæc Acta Theclæ habuisse ob oculos posita propterea, quod mentionem injicit scripti cujusdam commentitii quod Pauli apostoli nomen mentiebatur, in quo concessa erat feminis hæc docendi licentia; id quod magis postea confirmabimus. Sed si quæretur quis fuerit is qui sub Pauli apostoli nomine finxerit Acta spuria, tum ego nullus dubito Leucium C hæreticum, quem vulgo Manichæum non recte putant, horum Actorum, quæ Tertullianus affert, scriptorem exstisse. Cur ita censeam breviter exponendum videatur. Primum negari non potest Leucium ut aliorum apostolorum, sic etiam Pauli quæpam Acta finxisse, quod Photius testatur (*in Bibliotheca*, sect. 114, p. m. 157), qui talia sæpius truncaverat. Deinde Leucium non Manichæorum, sed Docetarum vel Eucratitarum disciplinæ 155 deditum fuisse, præclare probavit vir egregie doctus maximeque limatus Isaacus Bellosobrius (Beausobre, *Histoire critique de Manichée et du Manichéisme*, lib. II, c. 2, § 2 seq.), quorum capitalis error continebatur in contemnendis nuptiis; et Actorum universorum Pauli et Theclæ hic finis, ut vitam D sine nuptiis summis laudibus efferant; multa item sunt alia sub apostolorum nomine a Leucio ad illum errorem per ipsam Apostolorum doctrinam et usum confirmandum conficta. Porro multis argumentis Bellosobrius, l. c., docuit, Leucium jam sæc. II exstisisse, et Epiphanius (hæres. 51, 6, p. 427), Leucium clarissime appellat Joannis apostoli discipulum. Itaque et tempore Tertulliani exstiterunt hæc Acta Pauli, quæ Leucium auctorem habuisse diximus, et est admodum verisimile, Tertullianum non alia nisi Leucii Acta indicare voluisse; nam horum Actorum scriptorem ait fuisse presbyterum,

constat, ignoraveritne Tertullianus horum Acto-
rum parentem (quod vix credibile est in tam cu-
rioso universæ antiquitatis exploratore), dabo illud,
si ita placet; hoc tamen mihi quisque vicissim de-
derit, nisi quis contrariam sententiam docuerit,
satis hanc suspicionem impedire debere, quo mi-
nus hunc *Tertulliani* librum ad genus eorum
librorum adjiciamus, quos post secessionem ab or-
thodoxis factam composuit.

§ 5. — *Libri II ad Uxorem ante lapsum Tertulliani
exarati.*

Venio nunc ad libros quos *Uxori suæ* Tertullia-
nus inscripsit, qui quod sint conjunctim editi, du-
bitari non patitur libri posterioris principium (36).
In quibus libris tametsi sint quæ videantur erro-
ribus Montanistarum consentanea, tamen ego hos
ausim potius in numero eorum collocare quos ante
hanc defectionem perscripsit. Quod mihi primum
videtur confirmari eo, quod nusquam suum Paracle-
tum Tertullianus jactat in rebus iis in quibus mul-
tum auctoritas hujus effata habitura fuissent.
Namque, ut hoc utar, cap. 1, lib. 1 extrem., ubi
salius esse disputat fugere secundas nuptias, nul-
lum excitat Paracletum, quem locum nunquam præ-
termittit in libris qui e Montanistarum disciplina
prodiere; sed unam adhibet auctoritatem disci-
plinæ Ecclesiæ et Apostoli legem, qua qui bis (37)
matrimonium contraxerant, ait ab officio pu-
blico se jungi; quæ verba haud scio an non sint minus
accommodata scriptori Montanisto quam ei qui do-
ctrinas Ecclesiæ rectius sentientis seq̄ebatur.
Deinde in eadem sectione uxorem, si denuo socie-
tatem conjugalem inierit, non ait male facere, adji-
citque e mente Pauli apostoli non quidem non ho-
nestas esse secundas nuptias, sed tamen eas solli-
citudinem non levem calamitatesque inducere.
Neque lib. II, c. 1, abstinentiam a novo matrimo-

(36) *Proxime tibi. . . quid feminæ sanctæ sectan-
dum sit prosecutus sum.*

(37) Perspicue, nisi fallor, hic locus, et alter ille
e libro *de Exhort. castit.*, c. 7, excitatus, ut alia
multa non tangam, docet, antiquam Christianorum
Ecclesiam verba Pauli I Tim. III, de Episcopo *µιας
γυναϊκος ανδρι* sic cepisse, ut Paulus de secundis
doctorum nuptiis dixerit. Nam in illo Tertulliani
loco, cum interdictas has sacerdotibus V. T. dixis-
set: *Christo, inquit, servabatur sicut in cæteris, ita
in isto quoque, legis plenitudo. Inde igitur apud nos
plenius atque instructius præscribitur, unius matri-
monii esse oportere, qui alleguntur in ordinem sacer-
dotalem. Usque adeo quosdam memini digamos loco
dejectos.* Ubi neque vult illis de sacerdotibus intel-
ligi, qui præter uxorem etiam meretrice quadam
utebantur, ut videbatur Heumanno in *Erklärung
des N. T. part. ix, p. 179*, neque more Montani-
starum loquitur. Nam contra illam Heumanni in-
terpretationem pugnat universum Tertulliani con-
siliū, qui clare dicit de *castrata licentia sæpius
nubendi*; et c. 6, de duplici Dei dispositione, una
illa: *Crescite et multiplicamini*, altera: *Tempus
jam in collecto est, etc.*, qua Deus abolefecerit prio-
rem. Neque commemorat sententiam Montanistis
propriam, sed illis atque Catholicis communem.
Nam primum in locis similibus libri *de Monogamia*

nio aliunde commendat, nisi ex eo quod ea majore
offerat utilitatem. Quod est nimis lenitatis in
scriptore Montanistico, cujus disciplina omnes se-
cundas nuptias in loco summorum vitiorum habe-
bat. Denique libro II uxori suæ permittit novam post
obitum suum conjunctionem ineundam, neque il-
lud alia severiori lege, nisi ut nubat christiano,
dicitque c. 1 difficilium rerum facilem esse veniam.
Sed Montanistæ quo modo excipiebant eos qui ad
nuptias redierant? *Digamos*, inquit Tertullianus,
*de Pudicit. c. 1 extrem., foris sistimus, eundem
limitem mæchis quoque et fornicatoribus figimus, —
non amplius ab Ecclesia publicationem dedecoris re-
laturis.* Scilicet hoc est facilem veniam dare. Jam
haud difficile est ad judicandum num possint ista
tam clara, quæ causam a nobis propositam adju-
vant, loca convelli aliqua tali similitudine dictorum
quorundam, quæ sunt in istis libris, cum iis quæ
severior Montani disciplina in aliis Tertulliano per-
suasit. Illud vero unum, quod habet Hoffmannus,
l. c. § 12, argumentum, quod libri scripti sint
cum quæstio *de Fuga* in periculo propter religio-
nem agitata fuisset, ea que salutem petere quemquam
debere Tertullianus cum Montanistis negasset; hoc
illud unum adeo nos non movet, ut eamus in ejus
sententiam, ut ab ea magis retrahat. Nam ille ipse
locus, quem promittit e lib. 1, c. 3; *etiam in perse-
cutionibus melius est ex permissu fugere de oppido,
quam deprehensum et distortum negare*; ille satis
docet Tertullianum non omnem fugam in tali tem-
pestate non legitimam existimasse; eum igitur con-
firmat tempore eo quo hos composuit libros, cum
Montanistis minus, quam cæteris sensisse.

ARTICULUS V.

*Quarta classis librorum, quorum non nisi Montanis-
mus patet.*

§ 1. — *Liber de Patientia, an. 200, vel 201, scriptus.*

Quam ob rem etiam hos eximamus e librorum
c. 11, convincit adversarios iniquitatis repetitarum
nuptiarum sic, ut eos *tale matrimonium postulare
dicat ab iis quibus non liceat tale habere, ab epi-
seopo monogamo, a presbyteris et diaconis ejusdem
sacramenti, a viduis etiam, et laicis*, et ab Apostolo
interdictas argumentatur nuptias, propterea quod
*totum ordinem Ecclesiæ, h, e., sacerdotes de
monogamis disponat.* Quæ omnia ostendunt Catho-
licos secundas sacerdotum nuptias repudiasse, cum
ex eorum sententiis colligat, nec laicis hujusmodi
nuptias concedi posse. Ac c. 12, planissime sic ait
catholicos argumentatas: *Solos qui sunt in clero
monogamiæ iugo astrinxit; ergo id non omnibus præ-
scribit. Deinde hanc constitutionem, qua sublata
sint secundæ nuptiæ, non Paracletus, sed Christo
tribuit, et adhibet Apostoli verba, qui plenius at-
que instructius (quam in V. Test.) præscripsit:
unius matrimonii esse oportere, qui allegantur in
ordinem sacerdotalem. Tum statim addit: usque
adeo memini digamos locos dejectos.* Quod de catho-
licis oportet intelligi, nam Montanistæ ne laicum
quidem secundarum nuptiarum reum tulissent. In
nostro vero loco sic loquitur: *Quantum detrahant
fidei, quantum obstrepant sanctitati nuptiæ secundæ,
disciplina Ecclesiæ et præscriptio Apostoli declarat,
cum digamos non sinit præsidere, cum viduam ad-
legi in ordinem, misit univiram, non concedit.*

158 Montanisticorum numero, et qui eo rectius referri debeant, videamus. In quibus non dubito aureum *de Patientia* librum primo loco ponere. Nam etsi Tillemontius (*Mémoires pour servir à l'Histoire Ecclésiastique*, tom. III, p.262) hunc velit iis adjungere, qui superiores sunt defectione Tertulliani ad Montanistas, propterea, quod et fugam in publicis Christianorum propter religionem calamitatibus non spernit, et magnam modestiam adhibet; tamen illa nequaquam idonea ad hanc rem confirmandam arbitror. Nam de modestia ea non video quare uti Tertullianus non etiam post susceptam in orthodoxos inimicitiam potuisset, neque enim ea propria est virtus recte sentientium; et illi alteri ne sua quidem veritas constat. Etenim in eo loco e quo potestatem fugiendi a Tertulliano concessam excitare conatur (c.13), fuga illa nullo modo conceditur, sed ipsam patientiam affirmatur humanæ imbecillitatis præstare, ignem etiam et crucem et bestias et gladium ipsa constantia vinci. Atqui sunt etiam in hoc quamvis præclaro libello plura, quæ animum Tertulliani Montanistarum erroribus non leviter tinctum ostendunt, suntque ibi omnes fere Montanistarum errores propositi. Ac significatio illa quidem Paracleti subobscura est, non nulla tamen in hoc loco, c. 1, *ad capiendam et præstandam ea, sola gratia divinæ inspirationis operatur*. Porro præstantia nuptiarum non repetitarum ita fere proponitur, c. 13: *Patientia sanctitati quoque procurat continentiam carnis; hæc, et viduam tenet, et virginem assignat, et voluntarium spud nonem ad regna cæli levat*. Secundas item nuptias adulterii nomine traducit c. 12; inedia ex arbitrio suscepta maxima laus ex h. l. cernitur c. 13: *Afflictio carnis hostia Domino placatoria per humiliationis sacrificium, cum sordes cum angustia victus Domino libat contenta simplici pabulo puroque aquæ potu, cum jejunia conjungit, cum cineri et sacco inolescit*. De fuga jam dixi. Negata denique semotis a societate sacra peccatoribus venia nonne est in his verbis c. 12, ubi omnem peccatorum spem non in via ab Ecclesiæ sodalibus obtinenda ponit, sed in salute ea, quam Christiani horum emendationem exspectantes vel exoptarent vel exorarent; propter quod a collegio sacro Montanistarum exspectantum nihil erat (Vide *de Pudicitia*, I extr.). Qui Montanistarum errores, quamvis non possint nisi per quædam veluti involucra in hoc libro perspicui; tamen ex eo nihil efficitur, nisi quod hic libellus sit ex eo tempore, quo illa Tertulliani contentio in defendendis Montanistarum scitis vel nondum exarserat, vel restincta aliquo modo erat. Ætas igitur hujus libelli non satis certa est. Quod imminente jam Christianis periculo scriptus sit, non admodum dubitem, etenim aliqua hujus sententiæ non inepta ratio in ipso libri argumento quærenda. At vero scripseritne illum Tertullianus inter metus Scapulæ adversus Christianos, imperante Caracallo, excitatos, quod Allixio placuit, an sub initium calamitatum publi-

earum suo Severo Aug., quo tempore et ipse *de Fuga* in persecutione placidus ille non minus et 159 mitigatus commentarius prodiit, id nemo facile dixerit: quare ad alium transeamus.

§ 2. — *Liber de velandis Virginibus qui est facile librorum Montanisticorum primus.*

Est is *de velandis Virginibus* liber, quem ad primos errorum Montani plenos pertinere non admodum dubito. Nam de illo nos hæsitare non sinit creberrima Paracleti novæque ejus disciplinæ commemoratio, ut ne necesse quidem sit vel libri istius similitudinem cum iis *de Cultu feminarum*, qui sunt e Montanistarum disciplina, vel obscuriorem unius conjugii (c. 3) defensionem referre. Quid enim illa significatio revelationum, quibus, ut ait ille c. 17, Dominus velaminis spatia metatus est? Quid novitas correctionis, quam lege fidei (in Symbolo apostolico comprehensa) manente, cætera disciplinæ et conversationis, operante et proficiente usque in finem gratia Dei, admittant (c. 1)? Quid ille Paracletus, quem miserit Dominus, ut paulatim dirigeretur et ad perfectum perduceretur disciplina (*ibid.*)? Quid enarratio ætatum disciplinæ christianæ, in quibus justitia demum per Paracletum componenda sit in maturitatem? Quid, inquam, hæc omnia aliud, quam Tertullianum Montani discipulum testantur? Sed neque illud magis obscurum est, primum hunc fere factum esse quem conjunctus cum Montanistis ediderit. Namque, ut ab hoc ordiar, nullus fere est inter omnes ejus Montanisticos liber, in quo majorem vim adhibeat ad defendendam disciplinam Montanistarum a culpa novitatis, quam is de quo quæritur, imprimis sect. 1, 2; quod certe dat locum suspicandi non inepte Tertullianum hunc, quam primum se Montanistis adjunxerat, composuisse, ut crimen a se novarum rerum removeret. Nec in ullo alio magis videtur Paracletum ejusque disciplinæ divinam originem defendere, nisi in hoc ipso; quam non modo agnitionem Paracleti, sed defensionem cum alibi (*adv. Præxeram*, c. 1.) dicat se disjunctis a Psychicis, facile est intellectu, nostrum librum, in quo vehementer eum quidem defendit, inter primordia temporis ab ipso apud Montanistas acti exaratum fuisse. Atque illud confirmari multis argumentis non probabilitate destitulis potest. *Primo* sub isto tempore scripti sunt libri *de Cultu feminarum*, ut alio loco disputabamus, isti vero ejusdem prope sunt cum nostro argumenti. *Deinde*, cum haberet occasionem satis opportunam invehendi severius in orthodoxæ Ecclesiæ addictorum, nonnullorum saltem, in velandis virginibus consuetudinem contrariam suæ, tamen hic multo modestius disputat, quam in aliis qui sunt orthodoxis oppositi, quod, nisi quod vellemus admittatur, conceptu difficile esse quisque dicet, qui vehementissimam Tertulliani in defendendo Montanismo animi commotionem aliunde intellexit, *Denique*, tametsi multum pro-

fuisset causæ, cujus in libro nostro defensionem suscepit, si calamitatum publicatum et periculorum 160 quibus christiani a deorum cultoribus objiciebantur, mentionem injecisset, ipse etiam Tertullianus, qui nihil solet omittere causæ suæ proficuum, cum illud argumentum in libris *de Cultu feminarum* nostri similibus adhibuerit, tamen hic ne uno quidem verbo eas ait existisse. Qua ex re colligi potest, eum scriptum esse tum, cum talibus malis non essent christiani oppressi. Atqui cum eum dixerimus compositum esse postquam Tertullianus se Montanistis adjunxerat, apparet nostrum librum non posse antiquiorem esse anno CC, quoniam Tertullianum alibi docebamus eo anno ad Montanistas transiisse; neque multo posteriorem etiam, eum anno CCII, calamitates a Severo excitatæ jam ceperint initium. Sed eum librum nolimus inter illos referre, quorum ætas certissime constaret propterea, quod conjectando magis quam adhibitis certissimis argumentis, ejus potuerunt natales constitui.

§ 3. — *Liber de Exhortatione castitatis, anno 201 exaratus.*

Neque vero ita multo post scripti videntur libri ii, quibus domesticas Montanistarum doctrinas a contemptu et impetu contrariæ partis vindicare studuit, quales sunt *de Exhortatione castitatis, de Monogamia, de Jeuniis, deque Pudicitia* commentationes. Quas esse omnes plenas errorum Montani, nemo est qui dubitet; et eas hoc fere tempore h. e. sub initiis Montanismi Septimii prodiisse, dubitari vix magis potest. Quod utrumque, singulos hos libros percurrendo, breviter docebimus, ne hæc nostræ descriptionis pars, quamvis ab aliis etiam tractata, desiderari videatur. Sunt vero isti, si quid video, eodem ordine editi, quo eos enarravimus; ita ut horum primus videri possit is, qui est *de Exhortatione castitatis*. Qui quidem non refertur ab Hieronymo (Catal. scriptor. Eccl. c. 53) in numero librorum quos ad defendenda Montani scita Tertullianus composuerit; sunt etiam in hoc libro quæ rem non satis excutienti persuadere possent, nondum tum de illa disciplina eum fuisse: sed ea quidem sunt leviora. Nam quod Hieronymus in indice horum librorum nostrum non habeat, hujus rei potest hæc ratio esse, quod non voluerit enumerare nisi libros eos quos opponendi orthodoxis consilium Tertulliano fuit; is vero *de Exhortatione castitatis* liber non iis oppositus est, sed scriptus ad docendum fratrem nescio quem, quem non tam confutare de nuptiis repetendis cogitantem voluit, quam ad omittendas istas adhortari. Præterea non equidem inficior, satis hic modestiæ et plus esse quam in cæteris, qui doctrinam aliquam Montanistarum disputant, ipsum etiam Tertullianum in hoc libro suadere magis et utile honestumque dicere unum conjugium, quam perfectam intermittendam secundarum nuptiarum necessitatem defen-

dere; unde colligere quis posset, cum inclinasse forte, sed nec tum se applicasse ad partes Montanistarum, quemadmodum et illud in libris *ad Uxorem* superius diximus. At ista modestia 161 facilitasque ejus apparet etiam in aliis libris haud dubie tempore eo scriptis, quo jam se disciplinæ Montani dederat, et admiranda non nimis est in libro tali, qui est instar epistolæ suasoriæ, in qua solemus uti summissiori placidaque dictione, ac scriptus videtur non ad aliquem Montanistarum, qui severiore disciplina delectabatur, sed ad quemdam de Ecclesia orthodoxorum hominem. Cujus rei non obscura est in principiis libri significatio, ubi fratrem illum ait sine dubio *de exitu singularitatis* (h. e. de restaurandis nuptiis) cogitare; quod haud scio an non cadat in eum qui cum Montanistis non legitimas putabat secundas nuptias. Neque ego ignoro scrupulum Tillemontii (I. c. p. 202), qui et magnam sibi fingit inter hunc et *de Monogamia* commentarium dissimilitudinem, quæ nulla fera est recte attendenti, et præteritam silentio Montani memoriam miratur. At ne appellam illum locum, quem non expressum in libris nostris Rigaltius (in not. ad h. l. p. 414) restituit, in quo summæ Priscillæ vatis Montanisticæ, laudes continentur, non fuisse prudentiæ ei laudare Montanum, qui repudiare ejus disciplinam videbatur. Sed si qua est etiam alia dubitatio, omni illi opponi potest, non solum summa, etiam ad verba similitudo cum libro *de Monogamia*; quem fere libri nostri posses dicere παράφρασις; sed quoque id, quod est c. 6: *Deus in primordio sementem generis emisit indultis conjugiorum habentis, donec mundus repletur, donec novæ disciplinæ materia proficeret; nunc vero sub extremitatibus temporum compressit quod emiserat, et revocavit quod indulserat*. Neque vero et a veritate magis alienarum, librum nostrum fere primum dicere, eorum quorum ipsum argumentum versatur in defendendis Montanistarum erroribus, Nam *de Monogamia* librum non possumus eodem, cum nostro, tempore scriptum existimare propterea quod, uti dicebamus, est prorsus ejusdem argumenti. Deinde nostrum videtur Tertullianus prius scripsisse, quam illum qui, si jam existisset, cum se ad nostrum scribendum accingeret, nostri scribendi nulla necessitas fuisset, sed fratrem illum potuisset ad commentarium *de Monogamia* tanquam ad publice editam disputationem remittere. Sed nostrum si prius scriptum esse arbitremur, non poterat is commendari Psychicis: si quidem non publice erat, sed privato alicui propositus. Denique ostendemus postea, librum *de Monogamia* esse fere sub initium calamitatum ab ipso Severo ann. CCII excitatarum scriptum, cæterosque Psychicis consulto oppositos posteriores esse eo *de Monogamia*; itaque necesse est credere, nostrum *de Exhortatione castitatis* librum illos ætate fere superare.

§ 4. — *Libri de Monogamia, Jejuniis et Pudicitia.* A
ann. 203 scripti

Devolvitur ergo oratio nostra ad illam *de Monogamia* librum; in quo cum ubivis Psychicos redarguat, Paracletum auctorem suum (c. 4 init. cap. 14 cæt.) cum nova prophetia decantet, suosque crepet spirituales, **162** ita propter agnitionem charismatum appellatos, denique in impugnandis secundis nuptiis consumat universum, non necesse est multis hunc librum asserere Montanisticis. Sed paulum juvat in tempus scripti hujus commentarii inquirere. Cum illum locum Pauli quo abstinentiam a nuptiis suadet propter injuria in illius temporis, quo subjecti christiani erant periculis perpetuitati, Tertullianus ad causam suam contorsisset, *magis nunc*, addit, *tempus in collecto est* (c. 3), neque his ipsis verbis obscure significat magnam tempestatem calamitatum, cum de monogamia scriberet, in christianos irruisse. Quod etiamsi quis diceret etiam dici a Tertulliano potuisse nulla adhuc calamitate publica in christianos existente, illud tamen multo est, probabilius propterea quod admodum credibile est. Tertullianum statim sub initium suscepti Montanismi animum ad hujus disciplinæ doctrinam defendendam appulisse. Id si verum sit, incidit profecto hic liber in ea tempora quibus jam ignis calamitatum publicarum inter christianos exarserat, Hoc igitur loco dum requiratur qualis vexatio Christianorum intelligenda sit, demonstrari ista nullo negotio potest. Nam post Tertulliani ad Montanistas secessionem ea repente exstitit rerum perturbatio, quam Severus Augustus edicto suo concitaverat. Atque hæc cum cæpta ann. CCII, fere post annum CCIV desierit, scriptique sint post librum nostrum libri *de Jejuniis deque Pudicitia*, non librum nostrum abhorret in annum fere CCIII conjicere. Neque vero vereor huic subjungere illum *de Jejuniis* librum, quem posteriorem esse libro *de Monogamia* et alteram veluti disputationis adversus Psychicos partem, initium istius libri satis ostendit, ipsumque illud docet non ita multa post illum editum a Tertulliano fuisse. Est igitur is quoque in publica quadam vexatione expositus, quam significare hinc inde, veluti in extrema libri parte, videtur; nec potest vindicari a Montanismi suspitione, non modo propter illam libri ætatem, sed propter Paracleti etiam defensionem, c. 10, c. 11, c. 13, et bellum Psychis publice in hoc libro indictum. Post hunc una restat commentatio Psychicis studio opposita, ea videlicet, quæ est *de Pudicitia* instituta. Quam esse contra adversarios Montanistarum scriptam nemo unquam dubitavit, nec dubitare quis potest, propterea quod ipse illud Tertullianus seque alienum a societate Psychicorum profitetur c. 1, c. 6, c. 10, c. 16 *et cæt.* Suntque multa vel libro ipsi impressa (c. 22) vel aliunde certa signa, qualia Orsius (in *Diss. de pace et absolut. capitalium criminum, a catholica Ecclesia tribus prioribus sæculis non denegata*, c. 4, digress. 3, p. 120 *seq*) produ-

xit, quæ non admodum recentiore hunc librum calamitatibus a Severo Christianorum familiæ inflctis, annum igitur natalem hujus libri fere CCIV, aut sequentem, ostendunt,

§ 5. — *Libri adversus Praxeam, Hermogenem, et de Anima*, anno 204, vel 205 editi.

Hos nondum fere libros contra Ecclesiam orthodoxam **163** confecerat, cum alii se generi disputationum adversus hæreticos dederet. Namque horum doctrinas libris statim sibi subjectis Tertullianum exagitasse, non abhorret a vero, quoniam ipsi hi libri eandem fere ætatem magna sub Severo calamitate Christianorum paulo posteriorem produnt; et si quis conjecturæ dandus est locus, non inepte quis Tertullianum concentum cum vera Ecclesia suum in rebus ad fidem pertinentibus ipsis his doctrinis adversus hæreticos defendendis confirmare voluisse diceret. Ac in his libris nulla videtur antiquior disputatio illa quæ est adversus *Praxeam*; quam et videtur paulo ante librum *contra Valentinianos* conscripta; nusquam enim in hoc *Antipraxea*, quam vis sæpenumero *Valentinianos* commemoret, ad librum Valentinianis oppositum provocat, quem morem alias, id [quod omnibus ipsum legentibus constat, tenere solet Tertullianus; et quod videtur ad ea quæ diximus, confirmanda accommodatius. Praxeam is erat hæreticus; quem Montanistæ sibi longe molestissimum putare debebant, quoniam is ipse, præterquam quod errorem doctrinæ de Triade sanctissima adversum disseminaverat, persuaserat etiam Pontifici Romano, quem viri docti satis bene *Victorem* fuisse existimari, ut jam paratam Montanistis pacem refringeret (*vid. c. 1*). Neque ergo difficile est credere, initium disputationum suarum Tertullianum a velitatione cum Praxea fecisse. Quam nemo negabit *Tertulliano* Montanista fuisse susceptam; ipsum enim nomen *Psychicorum* (c. 1), ipse Paracletus, in quo se melius de veritate mysterii desumma maxima Triade edoctum profitetur (c. 2, c. 8, etc.), ipsa denique professio agnitionem *Paracleti* et defensionem se junxisse se a *Psychicis*, ponunt illud supra omnem dubitationem. Sed de ipsa hujus libri ætate nos non audemus asseveranter pronuntiare, quamvis, si ista adversus Praxeam disputatio prima est inter consertationes cum hæreticis, atque hæc secutæ sunt statim libros orthodoxæ Ecclesiæ oppositos, anno fere CCIV, aut V, assignari non male possit. Hanc excepisse librum *adversus Hermogenem* non dubitarim dicere; est enim iste antiquior libro *de Anima* et illo *adversus Valentinianos*, ut postea docebitur, qui cum compositi sint fere transactis furoribus *Severianis*, eidem cum *Antipraxea* anno tribuendus videtur noster libellus, quem a Montanista *Tertulliano* profectum esse peracerba in repetitas ab *Hermogene* nuptias oratione (c. 1) non obscure declarat. Huic veluti appendicem abjecit, quod initium libri et multa alia loca docent, librum *de Anima* refertum somniis inna-

merabilibus, qui habet haud dubias Montanismi notas (38); sed fueritne eodem fere cum libro adversus Hermogenem anno, an post annum demum CCVIII scriptus, illud vero cadere in disceptationem potest. Nam c. 2: *Inesse, ait, nobis τὸ ἀντεξοῦσιον naturaliter jam et Marcioni ostendimus*; quæ disputatio in libro, **164** qui exstat, *adversus Marcionem* secundo, c. 6, occurrit; sed potest etiam a Tertulliano unus librorum *contra Marcionem* deperditorum intelligi. Si illud statueris, erit *de Anima* scriptio posterior anno CCVIII; sin hoc, potest etiam ante illum annum collocari. Quarum sententiarum mihi magis posterior probatur: nam ut appendices librorum, qualis est noster libellus, magis moris est statim, non longo post tempore, iis subicere, sic et eodem modo in *Scorpiace* amissos jam libros *adversus Marcionem* excitat, et erit ordo librorum Tertulliani, si ista admittatur sententia, multo concinnior. Etenim in ista *Scorpiace* quam probavimus anno CCIV scriptam fuisse, hæreticos, Gnosticos et Valentinianos queritur impugnare supplicia sponte a Christianis propter religionem suscepta (c. 1, c. 4, 3). Sed in libro *de Anima*, c. 55, multa disputat de gloria martyrum, et huic libro, ut postea apparebit, statim subiecit *adversus Valentinianos* librum, in quo, c. 30 init., impugnata ait a Valentinianis martyrii necessitatem. Itaque satis videtur veritati consentaneum, nostrum *de Anima et Adversus Valentinianos* librum non multo post *Scorpiacen* anno fere CCV fuisse conscriptum.

§ 6 — *Libri adversus Valentinianos et de Præscriptionibus Carne Christi et Resurrectione, post ann. 203 scripti.*

Ordo igitur librorum postulat, ut nunc de hac Valentinianorum reprehensione dicamus. Et vero illa defectio Tertulliani ad Montanistas inferior: quod quidem dicta huic disputationi aspersa non planissime docent; nihil est enim in hoc libello doctrinarum, quod non potuisset etiam ab orthodoxo proficisci; sed tamen id apparet dupliciter. Primum quod jam se dicat, c. 16 extrem., cum Hermogene de eodem atque eum Valentinianis argumento congressum fuisse, quæ *Antithermogeniana* disputatio est a nobis modo Montanistico scriptori asserta; deinde quod vehementer optat, c. 5 extr., ut sibi daretur assequi Proculum in omni opere, quem et *virginis senectæ et Christianæ eloquentiæ dignitatem* appellat. Hunc Proculum ego non dubito Proculum illum Montanistam fuisse, cujus exstat apud Eusebium, lib. vi, *H. E.*, c. 20, memoria, cum propter laudem virginitatis ejus, quam tanquam præclaram in eo virtutem Tertullianus collaudat, tum propterea, quod ipsum nostrum nuncupat, distinctum hoc nomine ab iis quos modo laudaverat, Justino martyre, Miltiade (*Ecclesiarum sophista*, ut ait forte incensus odio hujus viri, qui

(38) E. c. cum c. 55 et 58. Paracleti monita et testimonium excitat, ibidemque et c. 9 dicit suos

[ut refert Eusebius, l. c. lib. v, 17] etiam se Montanistis opposuerat), atque *Irenæo*, scriptoribus orthodoxæ Ecclesiæ. Sed ipsam hujus libri ætatem si quis subtilius percunctatur, satis videtur consentaneum dicere, eum esse non ita multo post sopitam quodam modo crudelitatem in christianos exaratum. Nam et confessionem veritatis christianæ sub potestatibus istius sæculi et apud tribunalia præsidum (quam urget c. 30) defendere non admodum necesse erat, nisi tum vel ipsum illud calamitosum tempus, vel **165** ejus viva memoria exstitisset, et est, ut modo dicebamus, hic liber eodem fere cum *Scorpiace* tempore scriptus postquam furor Severi restinctus fuerat, ut historia hujus temporis docet. Itaque placet ad librum *de Præscriptionibus hæreticorum* progredi, quem huic subicere non dubitamus; quidquid etiam in contrariam partem Tillemontius (l. c. part. III, p. 203, et not. 6, in tertullian. p. 656) et Whistonus (in scripto: *The true origin of the Sabellian and Athanasian Doctrines of the Trinity*, p. 3 seq.) disputaverint. Nam libro *Adversus Marcionem*, cap. 1, se aliquando exaraturum promittit, disputationem *de Præscriptione* adversus hæreticos, e quo hoc necessaria conclusione elicitur, demum post annum CCVIII nostrum librum luci fuisse expositum. Atque illud ipsum, neque tempore eo, quo librum nostrum perscriberet, vacuum a Montanistarum erroribus fuisse animum Tertulliani clarissime ostendit, ut non dicam horum errorum vestigia non obscura esse in hoc libro, veluti c. 40, ubi, cum doceat, etiam malignum genium æmulari institutiones divinas: *Quid quod, inquit, et summum pontificem in unis nuptiis statuit, habet et virgines, habet et continentis*; et quæ sunt generis ejusdem. Sed age aperiatur ea capita, unde omnis ad hanc causam disputatio ab iis qui contra sentiunt dicitur. Ac primum aiunt, locum a nobis e libro *adversus Marcionem* excitatum significare etiam posse librum jam scriptum; Whistonus etiam aliud exemplum ponit hujus loquendi modi, nec necessarium in re omnibus nota, nec ullo modo aptum, e lib. v, c. 19. Sed illud defendi non satis potest. Nam quotiescunque Tertullianus aliquem librum jam a se compositum profert, nunquam futurum adhibet loquendi genus, sed ubivis præteritum, atque eodem, opinor, modo præteriti temporis flexionem usurpaturus fuisset Tertullianus, ut fecit de hoc libro alibi (in libro *de Carne Christi*, c. 2), si illum jam a se compositum voluisset dicere. Neque vero illud minus est contortum, cum locum ex *Antimarcione* Tillemontius putat remanere potuisse e libris iis, quos ante hoc, quod exstat, opus *adversus Marcionem* jam contra cum scripserat. Nam et illud mera conjectura est nullo modo probabilis propterea, quod Tertullianus, cum se ad scribendos nostros *adversus Marcionem* libros ac-

Spiritualia charismata agnoscere, ac post Joannem quoque prophetiam meruisse consequi.

cingeret, unam illi oppositam disputationem rescissam, alteram amissam confirmat; et istud argumentum Tillemontii in se etiam ineptam est. Quod vero dicit librum *de Carne Christi* esse priorem libris nostris *adversus Marcionem* hunc vero posteriorem libro *de hæreticorum præscriptione*, ea non conor attingere; est enim ea de re satis supra disputatum, unde intelligatur primum nostrum librum *Antimarcionis*, de quo hic quærimus, non esse cum cæteris editum, nec ullo modo illo *de Carne Christi* posteriorem. Sed in fine libri *de Præscriptione* Tertullianus: *Nunc quidem generaliter, inquit, actum est a nobis adversus hæreses omnes, certis et justis et necessariis præscriptionibus repellendas a collatione Scripturarum. De reliquo... etiam specialiter quibusdam respondebimus.* **166** Audio. Quid ergo est? omnes sunt *Tertulliani* adversus hæreticos libri posteriores eo qui est *de Præscriptione*? At istum locum Tillemontius, ut mihi videtur, non recte cepit. Nam in eo loco non generatim in hoc libro Tertullianus ait se hæreticos confutasse, sed addit se id fecisse universe *certis et justis et necessariis præscriptionibus*. Itaque in aliis libris non se pollicetur separatim confutaturum hæreticorum singulorum doctrinam, sed ostensurum se, singulos etiam hæreticos eorumque scita, ætate doctrinis recte sentientium credere. At denuo Whistonus, l. c. p. 4: *Antiquior est is de Præscriptione Commentarius Apologetico Tertulliani. Quamobrem, obsecro? Expedite, inquit in Apolog. c. 47, præscribimus adulteris nostris, illam esse regulam veritatis, quæ veniat a Christo, transmissa per comites ipsius, quibus aliquando posteriores diversi isti commentatores probabuntur.* Acutum vero hominem, qui cum de præscriptione audit, etiam librum super ea re scriptum videt! Et ea quidem oppugnatio ad ætatem hujus libri magis pertinebat; cætera, quibus se adactos eo dicunt, ut hunc librum e numero Montanisticorum prosciberent, hæc sunt: *Primum Whistonus* adjectum libro nostro libellum, qui hæreticos ortos in familia Christianorum recenset, objicit, in quo planissime οἱ κατὰ ῥηόγας hæretici condemnantur; quod esset argumentum nullo modo eludendum, si, quod probandum suscipit Whistonus, hic libellus vindicari Tertulliano posset. Sed quid pro sententia hodie a viris doctis prorsus profligata disputet, audiamus **D** tamen. Idem est, ait, in hoc, quod in scriptis Tertulliani, dicendi genus. Quomodo tandem? Græca sæpius verba libellus Latinis miscet; loquitur eo modo, quo Africani solent, horrido illo et pene barbaro, acuti persequitur hæreticos conclusiunculis; multa etiam ex *Irenæo* sumit; denique hæreticos narrat a Tertulliano commemoratos, etiam eos, quos unus ille habet, veluti Ebionem et Praxeam. At si, qui hunc libellum scripsit, Afer genere fuit, vel Tertullianum descripsit? Nihil ad hæc Whistonus. Progrediamur ergo. Clarissime Augustinus, *de Hæres. II. 86: Tertullianus transit*

A *ad Phrygas, quos antea destruxerat.* Ubinam tandem? Nusquam, ait Whistonus, tam ample quam in hac appendice. Certe audiam, unde hæc Whistonus didicerit. Hieronymus *adversus Luciferianos* ex hoc, de quo quærimus, libello, multa, tanquam ex antiquo scripto sumit, itemque Epiphanius. Sit ita sane, descripserint igitur multa. Ergo hic libellus magnam habet antiquitatem. Habet profecto, etiam Tertulliano forte æqualem; an eum etiam parentem habeat, id nondum video a Whistone planum his testimoniis factum. Deinde abhorrere arbitrantur quod Tertullianus separatus a communi Ecclesia scripserit librum tam bellum, tam fortem ad exagitandos omnes, qui se erroribus ab Ecclesia separassent. ac, etiamsi tanta vis insit veritati, ut etiam invitis se conspiciendam defendendamque præbeat, ipse quoque Tertullianus sæpius in libris haud dubie in Montanismo conscriptis præscriptioni adversus hæreticos insistat, **167** tamen tanto cum consilio et amplitudine nusquam hoc telo eum fuisse usum animadvertere jubent. Quæ disputatio est magis, quam decet, arguta. Nam Montanistæ, ipse etiam Tertullianus, id quod constat (*V. de Jejun. c. 1; de Virg. vel. c. 2*), nunquam se alienos in doctrinis ad fidem pertinentibus ab orthodoxis professi sunt, neque Tertullianus usquam Psychicos ponit in numero hæreticorum, sed ad iis planissime distinguit (e. g. in lib. *de Monog.* sub init.). Modo emendatam aiebant et perductam ad perfectionem disciplinam suam, neque in rebus, quæ sub fidem cadunt, de quibus dissensio unice hæreticos constituit, se discrepantes a doctrina Christi et apostolorum confirmabant. Itaque nihil mirari attinet, quod ex ætate recentiori doctrinarum ab hæreticis defensorum argumentum ad eos impugnandos duxerit. Alterum vero illud Tillemontii nihil est. Etenim etsi suscipiam quod hic consilio, sed in cæteris libris obiter, de hac regula doctrinarum judicandarum Tertullianas disputaverit, tamen illam non obscure, sed plane satis, proponit in libris adversus hæreticos, et ad illam rem rex instituto disputandam librum nostrum destinaverat, alioque modo confutat in cæteris hæreticorum ineptias. Atque hæc ipsa possunt etiam opponi alii cuidam adversariorum argumento, non levi illi quidem, sed ita forti, ut pene nos videri posset pertrahere in adversarias partes posse, sed a Tillemontio, quod miror, non satis illustrato. Videlicet summum in doctrinis apostolicarum Ecclesiarum cum suis consensum, sed vehementem ab hæreticis dissensum proponit, cap. 36; et quod longe majus est, vehementer, cap. 21, exagitat hæreticos, propterea quod consueverant dicere, non omnia apostolos scisse, quod ipse illis videbatur Jesus Christus dixisse apud Joannem verbis his: *Multa vobis a me dicenda restant, sed suscipere ea nondum potestis.* Hos postea retundit verbis Christi iis, quæ superioribus subjecerat: *Cum venerit ille Spiritus, is vos ad omne id quod verum est,*

cognoscendum perducet; unde effici posse putat omnia fuisset edoctos apostolos; nam ipsos illos Spiritum a Christo postea omnino accepisse ait ex Actis apostolorum haud dubie constare. Atqui hæc cogitanti cuidam, et apud se reputanti scita Montanistarum, qui fere ad eundem illum locum Joannis posteriorem provocantes, Paracleti disciplinam perfectiorem quoque disciplina Christi et apostolorum defendebant, videreturne igitur illi Tertullianus tam clare adversus ipsos Montanistas sententiam dicere, ut dubitari de ὀρθοδοξία hujus libri non posset? Non equidem puto. Nam, etsi hic locus magnam habeat rationem, potuit tamen proferri etiam ab eo qui stabat a Montanistarum partibus. Etenim, ut diximus, nusquam Tertullianus ullum admittit inter Montanistas et orthodoxos apostolorum sectatores dissensum de iis esse, quæ fide accipienda sunt; et quod nullius veræ doctrinæ expertes fuisse apostolos defendit, illud dari a quovis Montanistarum poteret. Sed emendatiorem demum per Paracletum disciplinam, doctrinas etiam non novas, 168 sed magis confirmatas veteres christianorum propugnabant; imo ipsos ritus, quas recentius inductos apud Montani sectatores rectius sentientes clamabant, ut probet e sacris litteris, ipsorum etiam Apostolorum vel consuetudine vel præceptis, multis in locis Tertullianus laborat. Sed ii hæretici adversus quo Tertulliani instituta est in libro *de Præscriptione* disputatio, multarum Christi doctrinarum vel rudes apostolos dictitabant fuisse, vel Christum non omnia omnibus tradidisse, ut Noster ait in ipso hoc, quem tractamus, loco. Quam ob rem cum locus is, de quo disputamus, a Montanista non minus potuerit adhiberi, quam a socio Ecclesiæ rectæ sentientis; hoc quæritur, utra sit sententia vel interpretatio ad veritatem propensior? ubi ergo non multum dubito quin ipsum hunc librum dicam a Tertulliano Montanista proficisci, Nam primum, sunt libri Septimiani e disciplina Montanistarum ducti, in quibus illi instat præscriptioni in causa hæreticorum, nec ullo modo, quod usu ipsi venit de libris omnibus suis, ad quos remittere lectores poterat, suum *de Præscriptione hæreticorum* opus antestatur, veluti in libro *adversus Praxeam*, c. 2; *adversus Hermogenem*, c. 4. Deinde, si is esset loci superius tractati et libro nostro sensus qualem Tillemontius fingit, non admodum credibile et Tertullianum potuisse post scriptum hunc librum ad Montanistas delabi, qui tam dilucide sententiam adversus Montani scholam dixerat, vel hunc librum, in quo Montani molitiones tanto impetu damnati

(39) Ardua sane, si qua fuerit, ac angustiis intricata videtur hæc de præscriptionum tempore controversia: quam rursus in hujus operis decursu in præmptu erit aliquatenus exagitare, nostramque, etsi nobis non licet tantas componere lites, sententiam qualemcumque explicare. Nunc autem id obiter tantum dicere juvat, nec jam videlicet his plieuisse quam subohoratur. Tillemontius opinio-

A fuerant, etiam in libris, quos tanquam Montanista exaravit, ut in lib. *de Carne Christi* c. 2 extr., laudare. Neque vera mirari quis debet Tertullianum tam se adjunxisse defensionem doctrinarum in Christianorum Ecclesiis susceptarum in libro quem tempore defectionis suæ ab his Ecclesiis scripserat; tum enim jam ipso tempore restinctus aliquo modo erat ille Tertulliani in secus sentientes orthodoxæ Ecclesiæ socios furor, seque, placato paulisper animo, in hæreticos converterat, unde major cum recte sentientibus consensus et mitior de iis sententia exstitit (29).

ARTICULUS VI.

Quinta classis librorum quorum nec ætas nec doctrina certa est.

§ 1. — *Liber de Pœnitentia.*

Jam de libris, qui sunt de *Carne Christi*, deque *carnis Resurrectione*, non est quod multa dicamus, cum hunc eo posteriorem esse illius libri in hoc excitato satis 169 doceat (c. 2), ac ille demum post librum *de hæreticorum Præscriptione* compositus, quod eodem modo apparet (*Vid. art. 4, § 6*); at certus horum librorum annus non constat. Restant igitur ii libri, quorum nulla, ut mihi videtur, ratio vel ætatis vel doctrinæ tradi potest (is enim erat tertius nostræ scriptionis locus), de quibus cum alii, qui eam rem a se perfectam putarunt, decrevisse sibi visi sint cum aliqua certitudine, quæcunque in istam rem disputarunt, ea nos, quibus magis placet in hac causa verecundius loqui, oportet paululum postremo loco excutere. Est hujus generis liber *de Pœnitentia*, quem Tertulliani esse adeo negabat Erasmus, probatus in hac re a Dallæo aliquando, etiam ab Hoffmanno, maxime propter styli dissimilitudinem in hoc cæterisque Tertulliani libris; quam ego, fateor, deprehendere non satis queo, etiamsi hic non tam appareat impeditum illud et concisum dicendi genus, quod regnat in cæteris. Neque enim tanta est, quanta putatur, hæc dissimilitudo, sed eadem fracta et interrupta dictio hic exstat, quæ est in aliis mitigatæ paulisper dictionis libris veluti in iis, qui sunt *de Patientia*, deque *Fuga in persecutione*. Sit igitur hic liber Septimi nostri, sed eum cum scriberet, cujusnam sectæ fuerit, dicere non audeo. At hic intercedunt fere omnes, certissimumque esse aiunt, cum orthodoxis tum Tertullianum sensisse, namque et cum cœtui sacro potestatem concedere delicta condonandi iis qui gravius peccassent, quam prorsus destruxisset in libro *de Pudicitia*, et in illo libro ipsum illum pro-

nem, qua librum hunc, equidem ante Tertulliani defectionem, cum adhuc sana fide floreret, ac forsitan dum Romæ agens traditiones apostolicas penitus introspeceret, conceptum fuisse ac inceptum, nec tamen nisi post libros in Marcionem, hærente jam auctore in Montanismi fæce, in lucem editum arbitraremur. EDD.

fiteri, se nunc confutare velle. librum quem olim, A vel doctrinam hic liber [referendus sit, cum alia
hæresi communis Ecclesiæ addictus pro hac pote-
state scripsisset. In qua universa disputatione
multo sapientior mihi videtur Hoffmannus, quam
in cæteris. Namque l. c. § 13 pulchre monet is,
longe diversam esse quæstionem in libro *de Pœni-
tentia* propositam ab ea, quam Tertullianus in
commentario *super Pudicitia* posuit, atque etiam
Montanistas omne illud potuisse defendere quod
est in libro *de Pœnitentia* propositum. Videlicet
non super ea re erat orthodoxos inter et Monta-
nistas quæstio : possentne ii, qui ad impuritatem
pristinam gravioribus delictis rediissent, interpo-
sita pœnitentia, veniam malefactorum a Deo im-
petrare, quod neutri, ne Montanistæ quidem, ne-
gabant, quos potius constat ipsam ἐξομολόγησιν a
reis postulasse, sed eam quidem non ita, ut impe-
traret, qui peccaverat, veniam ab Ecclesia et con-
junctionis cum illa restitutionem, sed ut incita-
rentur probi ad supplicandum Deo, ut huic peccatori
tandem aliquando veniam concederet ; sed illud
quærebatur potius, liceretne Ecclesiam usurpare
potestatem, qua se non destitutam etiam ipsa sen-
tirent, recipiendi sejunctos a societate sua pecca-
tores in amicitiam veterem et communionem sa-
cerorum ; quod Montanistæ ita negabant fieri debere,
sed orthodoxi ita posse fieri aiebant. Hanc igitur
licentiam usurpatam ab orthodoxis Tertullianus,
in libro eo qui est *de Pudicitia*, vehementer salse-
que exagitat, sed in libro *de Pœnitentia* neque
confirmat, neque impugnat etiam, sed de illa venia
loquitur, ad quam etiam iis [qui immersi 170 es-
sent gravissimis flagitiis, apud Deum, si ab bonam
mentem rediissent, aditus non esset impeditus. Ex
quo etiam illud efficitur, non revocare Tertullia-
num in libro *de Pudicitia* id, quod in singulari
libello orthodoxorum olim sententiæ addictus scri-
psisset, sed nihil nunc fatetur, nisi se aliter sentire
de ista venia a cœtu sacro concedenda, quam olim
inter orthodoxos non quidem scripsisset, sed sen-
sisset tamen. Quid ergo est ? Tertullianumne pu-
tarem hunc librum in montanismo scripsisse ?
Neque hoc audeo dicere. Nam etsi peccatoribus ad
pristinam eamque perversam vitam redeuntibus
non nisi unam eamque ultimam spem venia apud
Deum impetrandæ polliceri videatur c. 8, tamen et
in ea re nihil docet, quod proprium fuisse lega-
mus Montanistarum, sed quod etiam ab aliis or-
thodoxorum vehementer propugnatum esse inve-
niamus (*Vide Hermæ Pastorem*, mandato 4 in
Fabricii *Apocryphis N. T.* tom. III, p. 845 seq., et
loca ibi a Fabricio citata), nullam spem esse salutis
iis qui post susceptum baptismum iterum gravius
et ad jacturam veræ pietatis peccassent, quod pes-
simam baptismi differendi consuetudinem in Ec-
clesiam postea intulit ; et quæ durius locutus esse
videri poterat, ipse his verbis subjectis mitigat :
*Verum non statim succidendus ac subruendus est
animus desperatione.* Quare ad quam vel ætatem

vel doctrinam hic liber [referendus sit, cum alia
rei dirimendæ in hoc libro significationes non ex-
stent, me quidem prorsus nescire Profiteor.

§ 2. — *Liber adversus Judæos.*

Atque etiam illud non me fateri pudet de libro
quem *adversus Judæos* conscripsit, in quo nihil est,
quod Montani ineptias saperet : sed neque illud
admirationem habet ; nulla enim fere exstitit Ter-
tulliano in hoc libro talium commemorandarum
opportunitas. Quare illud est videndum, utrumne
ibi aliqua reperiatur temporis significatio. Et ea
est quidem subobscura in duobus locis : Prima,
c. 7, in quo *Britannorum inaccessa Romanis loca
commemorat*, et paulo post eos *Oceani sui ambitu
conclusos*. Quæ res quidem Baronium (*Annal. eccle-
siast.*, ad an. 212), Allixium, aliosque deduxit in
eam opinionem, ut crederent post victorias Severi
a Britannis reportatas scriptum hunc librum esse,
et ita anno fere CCIX ; quod ego non dixerim ; nam
quomodo tum tandem loca Britannorum dici inac-
cessa potuissent, quorum sibi aditum Romani fe-
cerant ; et qui potuissent Tertullianus dicere : *Trans
istas gentes Romanos porrigere regni sui vires non
posse*, cum illud ipsum inter Britannos fecissent.
Nimis profecto clare confirmat Herodianus (*Hist.*,
lib. III, c. 14, p. m. 170), Severum non modo Ge-
tam in iis Britannorum regionibus reliquisse, quæ
imperio Romanorum subjectæ erant, sed Severum
quoque, pergat, latius se profudisse. Neque vero
muros a Severo in Britannia exstructus, qui Ba-
ronium cæterosque decepit, is est, quo Tertullia-
nus significat conclusos finibus suis Britannos
fuisse, neque enim muro, sed *intra Oceani ambu-
tum conclusos Britannos 171* planissime dicit. Sed
ista demum, quæ de Britannis cæteri scriptores
tradiderunt, sunt in expeditione Severi adversus
eos facta, quam constat fuisse anno CCVII sus-
ceptam. Prior igitur hic Tertulliani liber exstitit,
et multo prior quidem, si quid video, recteque
Tertullianus altero in loco disputavit, qui est c. 13.
Neque enim tempore scripti hujus libri cuiquam
Judæorum permissus erat aditus ad Bethlehemum
aut agrum circumjacentem, aut Hierosolymam.
Enimvero constat Severum multas rogasse Judæis
amicas leges, quas in compendio recitavit Jacobus
Basnagius (*Hist. des Juifs*, t. VIII, p. 49 seq.), ad
ista jura Spartianus (in *Vita Severi*, c. 16) ait fun-
data ipsis esse tum, cum Severus, capta Cresi-
phonte, in Ægyptum proficisceretur, h. e. an fere
CCII. Itaque non est credibile, cum multa ipsis
jura concesserit, amplius quemquam prohibuisse
ab aditu vel Hierosolymorum vel cujusquam alius
in Palæstina laci, nec dici potest exsilium Judæo-
rum vel Tertulliani *adversus Judæos* librum demum
post illum annum exstitisse, sed antea magis. In
qua sententia confirmari videor loco aliquo Ter-
tulliani ex *Apologetico*, c. 21, ubi præter alia Ju-
dæis narrat ne advenarum Quidem jure concedi,

ut terram patriam saltem vestigio salutarent. Quod etiamsi falsum sit de universo Palæstinæ tractu, e quo non videntur Judæi ne per Adrianum quidem ejecti, quod multis locis scriptorum veterum imprimis docuit Jo. Massonus (in *Collect. histor. ad op. Aristidis* ed. a Sam. Jebbio, § 6, n. 8); tamen Tertullianum ita oportuit existimasse in Apologetico. Unde cæteris, quæ diximus, assumptis, ejusdem fere ætatis esse librum *adversus Judæos* colligi quodam modo potest. Sed cum neque annus hujus libri accurate possit definiri, neque perspicuum sit, senseritne jam tum Tertullianus cum Montanistis, placuit, etiam hunc librum iis adjungere, quorum nec ætas nec doctrina appareat; et collectis omnibus iis quæ hactenus proposita sunt, ita fere ordinem librorum Tertulliani constituere.

<i>Ante suscept.</i>	<i>In Montanismo.</i>	Scorpiacen.
<i>Montanism.</i>	De Corona.	Adv. Valentin.
De Oratione.	De Virg. velandis.	Adv. Marcion. l. 1.
Ad Martyres.	De Cultu feminar.	De Præscript. hæretic.
De Spectaculis.	De Fuga in persecut.	II, III, IV, <i>advers. Marc.</i>
De Idolatria.	De Exhort. castitatis.	De Carne Christi.
Apologeticum.	De Monogamia.	De Resurrectione.
De Testim animæ.	De Jejuniiis.	Lib. v, adv. Marc.
Lib. I ad Nationes.	De Pudicitia.	De Pallio.
De Baptismo.	Advers. Praxeam.	(De Patientia.)
Lib. II ad uxorem (adversus Judæos)	Adv. Hermog.	Ad Scapulam.
	De Anima.	(De Pœnitentia)

§ 3. — *De actis Perpetuæ et Felicitatis, harumque montanismo.*

Atque hic possemus finem facere disputationis nostræ: neque enim cætera Tertullianis scripta, quæ vel perperam sunt ipsi ascripta, vel non exstant, excutere nobis est propositum. Sed in animum venit quædam de Actis illis SS. Perpetuæ et Felicitatis dicere, quæ sunt, qui etiam Tertulliano tribuerint. In quibus unum illum Whistonum impugnare placet, qui omnem operam dedit ut hæc Acta Tertulliano assereret 172 (in *The sacred History of the Jewish and Christian church*, part. II, vol. VI, pag. 477-78). Atque is SS. illas martyres non quidem arbitratur e disciplina Montanistarum fuisse, quod quibusdam placuit, veluti Samueli Basnagio (*Annalib. Polit. Eccles.*, tom. II, pag. 224 seqq.); sed hæc qui collegit, eum plane putat non montanistam modo, sed et Tertullianum fuisse. Qua de re nobis sedet contraria sententia. Nam primum multa sunt in ipsis, quos Perpetua reliquit, commentariis, qui haud dubie eam ostendant e Montanistarum familia fuisse. Idque jam occupavit Basnagius, sed nactus est, qui contradiceret, Josephum Augustinum Orsium, qui, qua nvis eum, qui acta ista collegit, Montanistam

(40) Acta *Perpet. et Felicit.*, in *Ruinari Actis martyrum sinceris*. Ed. Amst., p. 93, § 3. *In ipso spatio paucorum dierum baptizati sumus. Mihi autem spiritus dictavit: nihil aliud petendum in aqua, nisi sufferentium carnis.*

(41) *Ibid.*, p. 94, § 4: *Dixit mihi frater meus: Domina soror, jam in magna dignitate es, et tanta,*

existimet, tamen strenuo in defendenda harum martyrum fide laborat (in *diss. Apologet. pro SS. Perpetuæ, Felicitatis et sociorum martyrum orthodoxia, adversus Sam. Basnagium*, Florent., 1728, in-4°); cujus argumenta memini mihi olim legendi rem istam non persuadere, sed plurima continere ab hac disputatione prorsus aliena. Sed nunc quidem non est ad manus; itaque unum Whistonum persequamur. Ille ne litteram quidem quæ montanismum sapiat ait esse in his Perpetuæ et Saturi commentariis e quibus pene ista Acta composita sunt; quod quam a veritate abhorreat postea docebimus; deinde hoc unum sufficere ad omnem litem componendam putat, quod Tertullianus primus fuerit qui errores Montanistarum in Africam tempore fere eo, quo supplicia ab his martyribus sumpta sunt, induceret: quare cum vis in Africam hæc scita fuissent delata eo tempore, non posse dici homines litterarum rudes longe remotos a Carthagine, quales isti fuerunt, jam istam disciplinam suscepisse. In quo sermone non unus error reperitur. Primum hoc sumit sibi haud dubie, quod isti martyres mortem subierint Tuburbii, cujus urbis scio mentionem injectam esse in spuriis horum Actorum exemplis, et est quoque ejus nomen a Whistone expressum, sed et per meliora ἀπόγραφα et argumentis Valesii ac Ruinartii (in not. ad *Acta martyr.*, pag. 90, 91, ed. Amstel.) satis explosum. Quare si eos, ut illi viri docuerunt, Carthagine interemptos credamus, facile accipere hi notitiam errorum Montanistarum potuissent, cum Tertullianum Carthaginæ vixisse omnes norint. Unde vero Whistonus docebit Tertullianum primum fuisse, qui in Africa hos errores et tempore fere suppliciorum ab his martyribus sumptorum sparserit? Et si hæc etiam dederim, quid, obsecro, incredibile est errores a Tertulliano in Africa disseminatos, quos ante annum CCV jam scriptis defenderat (huic enim anno mortem SS. Martyrum Whistonus adjunxit), perceptos ab his martyribus fuisse, imprimis cum plurimi ad societatem Montani accedentes, expertes litterarum fuerint, et ita horum martyrum similes. Ac multo magis abhorret id, quod nihil sit somniorum Montani commentariis ipsius *Perpetuæ et Saturi* aspersum. Nam primum magna est suspicio humani sensus in ipsis speciebus his hominibus objectis. Etenim Perpetua non modo statim 173 cum baptismo se profitetur dotem futuram prænuntiantorum accepisse (40); sed ita etiam fidenter de ea dote loquitur, ut pro arbitrio futura præagire et vel ab ipsis inferni suppliciis mortuos liberare posset (41). Quam postremam arrogantiam non

ut postules visionem, et ostendatur tibi, an passio sit, an commeatus? i. e. an futurum sit, ut mortis periculum effugias? V. Holstenii not. ad h. l. ibid., p. 106, qui bene observat locum Tertulliani, in quo sorores a Domino commemorat dignationem i. e. gratiam singularem, quotiescunque desiderant, consequi. Pergit illa: Et ego, quæ me sciebam fa-

excutiam nunc quidem, sed vehementer, tamen dubito, an temporibus iis, in quæ ætas Perpetuæ incidit, h. e. sæculo P. N. C. secundo labenti, illa miraculorum facultas et quasi immanens virtus, quæ apostolis Ecclesiæque apostolicæ data erat, recte tribui debeat. Cujus sententiæ, ut brevitati locus detur, duas proponam rationes. Una hæc est, quod doceri nullo modo possit, quemquam, si ab apostolis discesseris, vel accepisse talem facultatem, nisi manibus eorum sibi impositis, vel illam communicare iterum cum aliis potuisse: contra, qui in contrariam partem disputari possint, plures sunt et satis illustres loci. Petrum et Joannem apostolos, ut hoc utar, quare tandem a cæteris missos esse Samariam (*Act. viii, 14 seq.*). quare manibus impositis virtutem efficiendorum miraculorum distribuisse novis christianis dicas, cum ipse jam Philippus evangelista multis miraculis Samariæ celebritatem esset consecutus? quare Christiani Ephesini (*Act. xix, 2 seq.*) ad quos primus nunc Paulus apostolus accesserat, neque accepisse se Spiritus sanctum, neque etiam scire quid hoc rei esset potuissent dicere, nisi ita, quemadmodum dicebamus, fuisset? Quod si ita est, neminem affirmare audeo sub finem sæc. ii fuisse Christianorum qui hujusmodi facultate splenderet; neque enim tum, qui ab apostolis eam potuissent accipere in vivis versabantur. Altera ratio in Ioseph. Eph. iv, 7 seq., continetur. Etenim cum Paulus multa superius disputasset, quibus iis etiam qui adhuc fuerant cultum deorum secuti, eamdem cum Judæis partem vindicaret gratiamque divinam, ut dissentientes inter Christianos judæos ac gentiles in concordiam redigeret; postea animadvertens, facultates ad miracula multum ad alendam utrorumque discordiam facere, et quod ipsæ hæc pro arbitrio Christi sapientissime sint distributæ, et quem finem habeant, et quod non exstituræ sint nisi ad certum tempus, perspicue confirmat. Quo in loco quin intelligendæ sint non communes omnibus christianis cæque spirituales facultates, sed quorundam **174** christianorum ad propria miracula producenda idoneæ, nemo, opinor, dubitabit, qui vel hæc cum iis contulerit, quæ sunt ab Apostolo Rom. xii, 3, 8, et ad I Cor. xii, 13 seq., disputari cum Domino, cujus beneficia tanta experta eram, fidenter repromisi ei dicens: Crastina die tibi renuntiabo... Deinde p. 96, § 7, profecta est ipsi vox et nominavit Dinocratem, fratrem jam mortuum, et cognovit se statim dignam esse et pro eo petere debere.... continuo ipsa nocte ostensum est ei in orate, periclitari mortuum Dinocratem. Sed § 8, crebras post preces intellexit translatum esse de pæna. Tantam vim ne preces quidem apostolorum aut cujusvis magni legati Dei unquam legimus habuisse.

(42) Istam infaustam sane, tantisque martyribus ingratam, Valesti et Basnagii sententiam, quam male refricat hic autor noster, strenne fusam lugatamque habes in peremptoria Jos. Aug. Orsi postea S. R. E. cardanalis *Dissertatione apologetica pro SS. Perpetuæ, Felicitates et SS. MM. orthodoxa.*

A tata. Atque illas addit Paulus, ad Ephes. iv, 13, 14, datas esse μέχρι κατανήσωμεν οἱ πάντες εἰς τὴν ἐοσότητα τῆς πίστεως, καὶ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ, κ. τ. λ.; unde efficitur eo tempore exstinctas has facultates fuisse, quo cum ii, qui e Judæis, tum qui e gentilibus christiani facti erant (οἱ πάντες); in iisdem rebus credendis agnoscendoque uno illo Filio Dei consensissent, et universa ex utrisque collecta societas christianorum (quæ hic, ducta a tabernaculo Mosaico, repleto illo divino splendore, similitudine, πληρωμα τοῦ Χριστοῦ coll. c. 1, 22, 23, dicitur), ad virilem quasi ætatem perducta, non se jactandam amplius fraudibus doctorum Ἰουδαϊζόντων permitteret. Sed istud tempus non ita multo post apostolorum omnium obitum, aut sub mediam fere sæc. ii partem exstitisse suspicor. Etenim ut Adrianus Judæis Hierosolyma cultumque ibi publice celebrandum interdixerat, Christianos, quorum animi adhuc ad Judæorum religionem fuerant inclinati, paucis exceptis, Sulpitius Severus (*Histor. sacra, lib. ii, c. 31*), et hunc errorem abjecisse, et Marcum e gentilibus episcopum Hierosolymitanum creasse, quorum haud dubie exemplum cæteri ejusdem generis imitati fuere; neque enim post hæc disruptam Christianorum societatem pristinis de observanda lege Mosaica dissidiis unquam deprehendimus. Nam etsi quis obverterit Cerinthianorum, Ebionitarum, Nazaræorum et Elcesaitarum familias, tamen qui his, transacta priori sæc. ii parte, se adjungerent, paucissimi fuere, neque exstitero ullo tempore tanta Christianorum, concordia postea, ut nulli sunt prorsus, qui discensum a cæteris profiteantur (42).

§ 4. — De Montanistis Artotyritis.

Est porro, quæ magnam moverat suspicionem montanismi Perpetuæ visio ea, e qua se illa fatetur instantem sibi violentam mortem intellexisse (sect. 4). Nempe illi in visione offertur a quodam pastore bucella casei; edit illa, et qui astant universi Amen dicunt. Quid hoc est? Nempe significatio necis violentæ. Quomodo hoc sequitur: casei particula, et **175** Amen, et violentum mor-

Flor. 1728, in qua hæc imprimis statuuntur: 1° constare ex gravissimis testimoniis cultum fuisse SS. martyribus nostris ab omni ævo in ecclesia præstitum; 2° etiamsi e fontibus Montanistarum dismanarint acta SS. martyrum, nihil inde in ipsis præjudicii suboriri; 3° nihil reapse in ipsismet actis occurre quod Montani officinam redoleat, aut quod cum genuinis cæterorum martyrum actis non apprime consonet; 4° eas demum esse martyrum nostrorum virtutes, eos visionum fructus, vaticiniorum eventus, miraculorum, doctrinæ, totiusque considerationis caracteres, ut pateat illos fuisse Spiritu divino afflotos et a Montanistarum institutis a toto cælo alienos; quæ videre est infra in III tom. hujusce Biblioth. ubi de SS. Perpetuæ et SS. Actas cum variorum veterum et recentiorum notis loco suo edensis.

tis genus? Mihi, si quid video, non videntur ea conjuncta aliquo modo, nisi hanc e Montanistarum familia virginem fuisse dicam; quippe quos, aliquos certe, Epiphanius (hæres. 49, § 2) alique dicunt in sacra cœna (in agapis forte volebant dicere homines non nimis accurati) caseum adhibuisse. Jam vero usu venerat inter Christianos, ut qui adessent ex multitudine Amen adderent in sacro epulo, id quod e Justino Martyre (*in Apolog. mag.* c. 85 et 87, ed. Grabii, p. 125, 131, 132), et distribui solebat etiam illud in carcere iis qui morti erant destinati. Omnia igitur perspicua sunt, si ista virgo e Montani disciplina fuisse putatur; si negatur, explicari nullo modo, ut mihi videtur, possunt (43).

176 § 5. — *Whistoni argumenta pro Tertulliano auctore horum Actorum expenduntur.*

Sed ad alterum veniamus, quod est in eo positum: fueritne is, qui hæc Acta collegit, vel scriptor e Montanistarum secta, vel idem ipse Tertullianus quod utrumque Whistono placet; recte quidem, si de illo quæritur; si de ipso Tertulliano, longe secus. Illud igitur superius plane Whistono assentior propterea, quod et ille scriptor (in Præfatione) *prophetias ait se et visiones novas agnoscere et honorare*, unde se et fatetur *nova hæc documenta mar-*

(43) Sunt, quæ ex hac Perpetuæ fabula occurrunt non sine magna ratione adversus ea quæ dixi disputanda, et adhibita etiam multo cum ingenio a laudatissimo historiæ Montanistarum scriptore, Theoph. Wernsdorffo, § 18, quibus breviter placet et modeste respondere. Atque mihi non contemnenda omnino videntur, quæ veterum nonnulli de adhibito a Montanistis in sacris epulis caseo tradunt, unde nomen Artotyritarum traxerunt. Nam etiamsi illud inepte de modo sacræ Cœnæ apud eos dicatur, longeque illud præclarius etiam a viro docto ad agapas Montanistarum et oblationes referatur, nostra tamen causa nihil postulat magis, nisi ut usus casei his eorum agapis vindicetur, quod fieri facile potest non modo propterea, quod nulla alia reddi ratio potest originis tam ridiculæ culpæ atque cognomini, sed quod etiam constat, Montanistas xerophagiarum studiosissimos fuisse, unde nec lauta fuisse eorum sacra convivia facile intelligitur; eoque cibo tenui, qualis caseus erat, Perpetuam quoque cæterosque martyres in carcere etiam, cum veluti agapas haberent, usos fuisse, non magis dubitabit qui, quam miserabilis sors eorum in vinculis fuerit, ex Actis illis didicerit. Sed quod illam rem adhibuerimus ad efficiendum horum martyrum, imprimis Perpetuæ, Montanismum, convelli videtur iis, quæ vir doctiss. l. c. attulit; primum Augustini ac Tertulliani auctoritate, quorum alter illam Perpetuæ visionem laudavit, alter non commemoravit in lib. *de Anima*. Quorum neutrum, opinor, admirationem habet. Tertullianus enim, dubitari potest, num hanc ipsam, de qua quæritur, visionem significaverit: cum a Perpetua non nisi martyres in paradiso visos fuisse dicat, cujus rei quis forte mentionem in nostra visione desiderabit; neque is ad causam suam, quæ unice in asserenda solis martyribus ante ultimum iudicii diem perfecta felicitate versatur, apte congruenterque a Perpetua sumptum caseum commemoraturus fuisset. Augustinum vero, qui

A *tyrum et revelationum adjecisse, seque (sect. 26), quoniam permiserit et permittendo voluerit Spiritus Sanctus ordinem istius muneris* (h. e. pugnam martyrum cum bestiis in theatro *conscribi*, hæc composuisse jactitat; quod haud scio an non alium quam montanisticum scriptorem prodat, hanc præcipue ob causam, quod orthodoxi non solebant magni æstimare Montanistarum martyres, et ita multo minus, ut supplicia ipsorum atque constantiam, etiam cum visionibus, quas continebant profecto, in litteras referrent. At quod est caput hujus disputationis, Tertullianum eum ipsum scriptorem fuisse, non dabo Whistoni argumentis, quæ sunt ab eo latius proposita hoc modo: Primum hæc Acta sunt, ut præfatio docet, non ita multo post ipsum hoc factum composita; deinde, exarata Latine, tum, ab homine Africano, cujus rei est non leve in horrido Afrorum dicendi genere hic adhibito documentum: itemque multa adsunt verba familiaria illa quidem Tertulliano (quod pluribus exemplis probant Holstenianæ ad hæc Acta notæ); postremo, scriptor fuit haud dubie e schola Montani, quam primus hoc fere, quo isti martyres interempti sunt, tempore Tertullianus in Africa propagavit; necesse est igitur Tertulliani etiam hæc Acta esse. Quæ omnia nihil, si quid video, docent, nisi Tertullianum esse posse eum, cui collecti hi commentarii

C in laudibus Perpetuæ totus est, alioque modo traditam illi casei bucellam interpretatur, eum vero quis hanc rem tamen laudasse mirabitur? Sed alterum gravius est; Augustinus illam casei hucellam signum putat fuisse dulcedinis felicitatis Perpetuæ, istamque interpretationem persuasit viro cl., qui omnem illam significationem mortis violentæ quærere videtur in scala illa spinis, gladiis, aliisque munita, per quam ascendendum Perpetuæ erat; caseus vero cur adhibitus sit ad sempiternam felicitatem adumbrandam, rationem dicit in lege persequendæ metaphoræ, ductæ ab imagine Pastoris, fuisse. At ego, si nulla alia, nisi hæc, fuisset sumptionis casei significatio, quærerem quid esset, quod Perpetuæ caseus a Pastore mulgente fuisset oblatum, non aliquid potius lactis, quod esset ad felicitatem cœlestis Chanaan, melle quasi et lacte fluentis, adumbrandam multo accommodatius? Deinde dicat mihi quis, quare Perpetua hoc commemoret objectum menti suæ, quod istam *casei bucellam acceperit junctis manibus* (ex more in cœna sacra apud veteres christianos recepto) *et universi circumstantes Amen dixerint*, cujus an ullam rationem dare possit quisquam dubito, nisi quis causæ nostræ faveat. Denique si ista casei sumptio aliquid in regno cœlesti Perpetuæ evenitum significat, et cœnam forte adumbrat Agni, descriptam in Apocalypsi Joannis, ex qua fere omnes sunt istæ visiones in Actis laudatis desumptæ, Montanistam si dixeris Perpetuam, multo faciliorem habet cogitationem, quam ob rem ad hoc significandum casei bucella tradita illi fuerit, cum caseo, uti diximus, Montanistæ in Agapis uterentur; at si illum caseum non aliquid cœlestis dicit respicere, sed conjunctum quidvis aliud cum morte violenta Perpetuæ, explicari istud visum e cœna libera potest, quam Acta illa (sect. 8) referunt martyres, pridie quam supplicia sustinerent, tanquam agapen sumpsisse.

debeantur, at eum istos etiam condidisse, illud Whistonus non est istis argumentis assecutus. Et sunt profecto in his quæ, cum ficta sint ad libidinem, vel plus efficiant quam velit, nihil efficiant. Nam et illud commentitium est, uti diximus, Tertullianum primum Montanismi in Africa disseminati fuisse auctorem; et verba Tertulliani cum his Actis communia, non sunt ex ejus quidem propria dicendi genere, sed ex Africano. Etenim si plura verba quæ sunt in Tertulliani consuetudine loquendi ostenderent, ipsum Tertullianum tale scriptum composuisse, certe necesse esset, etiam ipsius Perpetuæ Saturique commentarios non ab ipsis, sed a Tertulliano fuisse compositos; multa enim sunt, ut Holstenianæ observationes docent, vocabula in illis ipsis commentariis quæ in Tertulliani etiam scriptis reperias, Atque occurri etiam suspicionibus Whistonianis potest argumentis contrariis. Nam in libro *de Anima*, c. 55, Tertullianus quamdam Perpetuæ visionem in his Actis narratam commemorat, affertque ad comprobendam aliquam doctrinam; 177 sed ne verbum est quidem ibi, quo se scriptorem horum Actorum significaret, quod aut dubito quin, uti solet, facturum esset, si ipse scriptor hujus historiæ exstitisset. Deinde nihil, ut mihi videtur, quemquam oportet scripta Tertulliani modumque dicendi cognovisse, qui dicere ausit, genus dicendi illud, quod est in fine horum commentariorum, simul esse ejus, quod aliis in scriptis Tertulliani deprehenditur. Itaque eximenda sunt ista Acta e libris Tertulliani, nec necesse est igitur de ipsa eorum ætate disputare.

§ 6. — *Usus universæ hujus disputationis exemplis ex historia Christiana ductis demonstratur.*

Atque, dum nos finem scribendi facimus, non dubitamus fore, quibus omnis hæc opera, disputandis his rebus impensa, levis maleque collocata videatur. Sunt enim qui vel contemnendam putent omnem disputationem quæ versatur in rebus parum certis et exsanguibus quodam modo, vel eas res quarum usus se non prima quasi fronte offert, sed perreconditus est, omni utilitate destitutas pronuntiant. Quibus occurrere possemus magnorum virorum exemplis, quibus in hoc genere disputationum vesari turpe non fuit visum, et præclaris vener. Ernestii verbis, qui profecto, si quis alius, scit quantum sit pretium cuivis disciplinæ statuendum, atque (in *Prolus. de usu chalcographiæ*, p. 5) de singulis artibus ita judicandum censet, *ut earum dignitatem et præstantiam, non tam utilitatis magnitudine et necessitate, quam inveniendi exercendique difficultate metiamur, neque quantum quæque prosit, sed quanti quæque sit, pondere-mus; nisi vero quia magis et necessarium est et utile panes pinsi, quam tabulas pingi, propterea pistorum opificium arti pictoriæ præferendum putemus.* Atque ego in enucleandis rebus subobscuris multo rectius industriam ponendam esse arbitror,

A quam in pervagatis aliis, quamvis eæ quidem magis videantur ad usum communem accomodatæ; cum in his parum vel nihil sit quod effugerit multorum diligentiam, in illis semper sit quod disputari amplius possit. In rebus vero iis quæ non certæ sunt, sed probabiliter constituendæ, longe major est ad impetrandam intelligendi scribendique facultatem usus, quam in certis et quasi necessariis, propterea, quod illæ multas habent veluti formas, et cogitari ac disputari in utramque partem possunt, quod magnam habere vim ad impetrandam ipsam intelligendi subtilitatem dudum est rectissimeque a veteribus traditum. Sed quid ego universa conquiram, cum et operam dederim, ut ipsi causæ, quantum fieri poterat, aliena, nec tamen a proposito nimis sejuncta, interponerem, quibus aliquantum satietati similium rerum mederer, et uti liceat exemplis, quibus declaratur, ea quæ didimus, quanquam leviora forte, tamen esse necessaria, si quis majoris momenti locos velit ex historia sacra excutere. In quibus ponendis non is ego sum, qui velim viros doctos reprehendere, sed pauca, quæ non multum quærenti occurrunt, afferam, ut usus tamen hujus disputationis quodam modo intelligatur. Disputant, 178 ut ab hoc ordiar, viri docti quid causæ fuerit ut se Montanistis Tertullianis adjungeret, in quibus multi audendum Hieronymum putant, qui odio doctorum Ecclesiæ Romanæ ait incensum eum valedixisse communi Ecclesiæ; quod, ut alia præteream, vix est credibile, propterea, quod magnis laudibus *Romanam Ecclesiam* in libro *de Præscript.*, Montanistico illo, uti diximus, persequitur (c. 36); nec in eo *adversus Praxeam*, c. 1, ubi vehementer cum, adulterantem illam Ecclesiam erroribus, insectatur, quidquam contumeliarum in ipsam hanc Ecclesiam ejusve episcopum projicit. In historia deinde Montanistarum quot evitari peccata, quot aargumenta emendari potuissent, si qui ante defectionem Tertulliani, quique postea libri scripti fuerint, accuratius fuisset constitutum? sunt, ut hoc utar, qui in flagitiis Montani ridiculum et muliebre oculos, capillos aliaque ornandi studium posuere, ducti rebus iis quas Apollonius apud Euseb., H. E. v. 18, memoriæ prodidit; cujus verba, si quid video, hanc rem nullo modo confirmant, estque ab omnibus in eo peccatum, quod *prophetam* ibi commemoratum Montanum esse crediderint, cum Apollonii verba de vitiis universe intelligenda sint, quæ a vatibus, quorum multos Montanistæ jactabant, abesse deberent. Sed potest illa calumnia etiam retundi superioribus illis Tertulliani, in libris *de Virg. vel. Cultuque femin.*, dictis adversus nimium muliebris elegantiae studium. Porro Epiphanius, hæc. 49, sect. 14, Montanistas dicit inter orandum manum ori admovisse, unde *Tuscodrugorum* nomen meruissent; quam culpam Wernsdorffius, vir clarissimus, l. c., § 21, confutare vult loco quodam Tertulliani e libro *de Grat.*, c. 13, ubi

non esse molestiæ ait manus inter preces sublimius efferre : qui locus e libro, a Tertulliano recte adhuc sentiento conscripto, nullam vim ad depellendam culpam habet, ut non dicam Epiphanium hoc non nisi de quibusdam Montanistis referre. Pæterea disputationes Tillemontii, aliorumque de calamitatibus Christianorum sub Severo, quam confusæ sunt eæ, omnesque earum loci quam perturbate ac præpostero ordine positi, hanc unam ob causam, quod qui flagrante priore, imperante Severo, vexatione, cum eadem cum orthodoxis sentiret Tertullianus, quique sub posteriore, cum ab iis se sejunxisset, scripti sint, libros non recte distinxerit. Denique nihil est disputatione nostra efficacius ad convellenda Whistoni somnia quæ in libro superius citato (*The true origin of the Sabellian and Athanasian doctrines of the Trinity*, Lond. 1720, in-8°) proposuit,

A in quo Sabellianorum et, ut eos vocat, Athanasianorum de sanctissima Triade scita inventa per Simonem Magum ac per Montanistas resuscitata fingit, atque propterea Tertulliani ea in re sententiam triplicem fuisse conatur docere e triplici librorum genere qui essent ab eo exarati, cum vel recte sensisset, vel inclinasset ad Montani errores, vel imbutus omnino fuisset. Ubi in quovis librorum genere tales libros refert qui plane alii librorum generi a nobis asserti fuere, quo ipso omnis Whistoniana disputatio ad nihilum redigitur. **179** Sed est tandem aliquando desinendum, ne nimii in his rebus videamur; et committendus noster libellus doctorum hominum iudicio, quod tanto magis æquum rogamus nobis, quo magis vel ipsa rerum **180** disputatarum natura, vel quibus oppressi in iis proponendis fuimus, labores alii, effecerunt ut non potuerimus accuratoria tradere.

PARADOXA TERTULLIANI, CUM ANTIDOTO JACOBI PAMELII.

§ I. *De angelis desertoribus qui duxerunt filias hominum*, tom. II, lib. *de Idolol.*, c. 9. n. 47; *de Habitu mulieb.*, cap. 1, num. 17; lib. *de Cultu femin.*, c. 10, num. 56; et l. *de Velandis virgin.*, c. 7, num. 32; item tom. III, lib. v *adv. Marc.*, eap. 18, num. 291. (Juxta edit. Pamelii, Antverp., 1579; Paris., 1583.)

Hujus Paradoxi Tertullianus primus auctor non est, neque postremus; sed, sicuti partim adnotavimus ad lib. *de Habitu virg.*, ubi maxime ex proposito illud tractat, ante eum Joseph. *Antiquit.* lib. I; S. Justinus Mart. *Apolog.* utraque; Atenag. in *Apolog.* Clemens Alexand., lib. III et v *Stromat.*, post eum Lactant. lib. II *Insitut. divin.* cap. 15; S. Cyprian. lib. *De Disc. et Hab. virg.* num. 54; Euseb. lib. v *Evang. Præpar.*, et Method. serm. *de Resurrect.* Causam erroris dedit, quod LXX editio Græca vetus, quam illi secuti sunt, post Philonem legeret: Οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ, et Latina Italica, vel SS. Ambros. August. Procopio testibus, *Angeli Dei*, pro eo quod postea lectum invenitur οἱ υἱοὶ τοῦ Θεοῦ, et Latine, *filius Dei*, quam utramque agnoverunt suo tempore S. Augustinus et Procopius. Vere pulchre eam sententiam per absurditatem refutat S. Chrysost. hom. 22 *in Genesin*, asserens nusquam alibi in Scripturis (nempe juxta editionem LXX quam solam noverat) vocari angelos filios Dei, item S. Ambros. lib. *de Noe et Arca*, cap. 4, S. August. qu. 3 *in Gen.* et latius lib. xv

C *De Civit. Dei*, cap. 15; S. Epiphan. *Epit. divin. dogmat.*, et Procopius in *Comment.* quorum Chrysost. et August. etiam auctoritatem libri Enoch, quo niti videtur Tertullianus, impugnant. Qui omnes et angelos et filios Dei, posteros Seth, utpote Dei cultores, interpretantur, sicuti etiam B. Hieron. lib. *de Tradit. Hebr. in Genesim*; denique Ven. Beda, Rhabanus noster et Haymo Com. in *Gen.*, scribentes et in Scripturis sacris frequenter angelorum nomine viros fideles et justos appellari. Quid, quod Philastrius lib. *de Hæres.*, cap. 108, inter hæreses recenset eos qui asserunt angelos miscuisse se cum feminis ante diluvium, et inde natos esse gigantes?

§ 2. *De angelorum apparitionibus in vera humana carne*, tom. III, lib. III *ad Marc.*, cap. 9, num. 61, ac cap. 11, num. 73.

Videntur quidem tale quid sonare verba illa Tertulliani: « Dehinc scito, nec illud concedi tibi, quod putative fuerit angelis caro, sed veræ et solidæ substantiæ humanæ. » Sed in aliis libris eodem conscriptis tempore ita seipsum explicat sicuti adnotavimus ad lib. *de Carne Christi*, cap. 6, num. 60, ut nihil certi ea de re voluerit asserere, alioqui enim sibi videbitur contrarius. « Constat, inquit ibi, angelos carnem propriam non gestasse, utpote natura substantiæ spiritalis, et si corporis alicujus, sui tamen generis, in carnem autem hu-